

HANDELINGEN
VAN HET
GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS
GESTICHT ONDER DE BENAMING

SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

TE BRUGGE

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR DE STUDIE
VAN GESCHIEDENIS EN OUDHEDEN
VAN VLAANDEREN

DEEL CVIII VAN DE VERZAMELING

JAAR 1971
Aflevering 1 - 2

Uitgegeven met steun van de Regering
de Provincie en de stad Brugge

BRUGGE 1971

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

SOCIÉTÉ D'EMULATION

Secretariaat : Koningin Elisabethlaan 63, Brugge.

Redactie : St.-Gilliskerkstraat 10, Brugge.

Postcheckrekening: Société d'Emulation Brugge, nr. 107939.

Abonnement op de «Handelingen» : 200 fr. per jaar.

I N H O U D

I. BIJDRAGEN

- W. Brulez, *Engels laken in Vlaanderen in de 14e en 15e eeuw* 5-25
- A. Schouteeet, *Begin en einde van Jan Brito's drukkersbedrijvigheid te Brugge* 26-38
- A. De Cock, *Mgr. Franciscus Thomas Corselis en de Apostolische Visitatie der Belgische Regulieren (1834-1850)* 39-60

II. OORKONDEN EN MEDEDELINGEN

- G. Van Nieuwenhuysse, *Het zegel van François van Nieuwenhuysse, schepen van Brugge in de XVIde eeuw* 61-64

III. BOEKBESPREKINGEN

- J.-M. Mayeur, *Un prêtre démocrate, l'abb  Lemire 1853-1928*
(L. Schepens) 65-67
- L. Bakelants, *La vie et les œuvres de Gislain Bulteel d'Ypres*
(1555-1611) (J.-M. Duvosquel) 67-69
- KRONIEK 70-76
- BOEKENSCHOUW 77-108

HANDELINGEN
VAN HET
GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS
GESTICHT ONDER DE BENAMING
SOCIÉTÉ D'ÉMULATION
TE BRUGGE

ANNALES
DE LA
SOCIÉTÉ D'ÉMULATION
DE BRUGES

REVUE TRIMESTRIELLE
POUR L'ÉTUDE
DE L'HISTOIRE ET DES ANTIQUITÉS
DE LA FLANDRE

TOME CVIII DE LA COLLECTION

ANNEE 1971

BRUGES 1971

HANDELINGEN
VAN HET
GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS
GESTICHT ONDER DE BENAMING

SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

TE BRUGGE

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR DE STUDIE
VAN GESCHIEDENIS EN OUDHEDEN
VAN VLAANDEREN

DEEL CVIII VAN DE VERZAMELING

JAAR 1971

BRUGGE 1971

VERHAAL

1811

VERHAAL VAN DE

VERHAAL VAN DE

VERHAAL VAN DE

VERHAAL VAN DE

VERHAAL VAN DE

VERHAAL VAN DE

VERHAAL VAN DE

VERHAAL VAN DE

VERHAAL VAN DE

VERHAAL VAN DE

VERHAAL VAN DE

Engels laken in Vlaanderen in de 14e en 15e eeuw

Zoals bekend, was in de late Middeleeuwen de invoer van engels laken in Vlaanderen verboden, wat blijkbaar een van de redenen is geweest waarom de engelse lakenhandelaars hun continentale markt te Antwerpen hebben gevestigd. In een recent artikel hebben we ons afgevraagd in hoeverre op dit punt en op vele andere een scherpe tegenstelling tussen Antwerpen en Brugge heeft bestaan ¹. We zouden hier wat grondiger willen ingaan op het probleem van het verbod op invoer van engels laken.

Van wanneer de eerste verbodsbepalingen dienaangaande dateren is niet precies bekend. Afgaande op een verkeerd gedateerd privilege voor de Hanze werd dikwijls aangenomen dat het verbod reeds bestond in 1307. J.H. Munro heeft er onlangs echter op gewezen, dat het privilege niet van 1307 doch van 1359 dateert, er bij voegend, dat de mededinging van het engelse laken inderdaad wel pas na 1350 en niet reeds in het begin van de 14e eeuw aanleiding kon geven tot beschermende maatregelen van vlaamse zijde. De eerste verbodsbepaling zou dan ook van kort vóór 1359 zijn, vermits in dat jaar voor de doorvoer van engels laken reeds een uitzondering wordt gemaakt ten gunste van de Hanze ².

1. *Brugge en Antwerpen in de 15e en 16e eeuw: een tegenstelling?* in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXIII, 1970, 15-37 (met verwijzing naar de literatuur over de laat-middeleeuwse brugse handel, p. 15, n. 1).

2. J.H. Munro, *The costs of anglo-burgundian interdependence*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, XLVI, 1968, p. 1232. K. Höhlbaum, *Hansisches Urkundenbuch*, III, nr. 430, art. 19, nr. 452, art. 62. L. Gilliodts-van Severen, *Cartulaire de l'ancienne Estaple de Bruges*, I, Brugge, 1904, nr. 303, p. 225.

Reeds in 1358 trouwens klaagt de Hanze in een bezwaarschrift tegen Brugge over inbeslagneming van engels laken in transit dat door Hanzeaten in het Zwin wordt gebracht. Ze klaagt tevens over het heffen van tol op engelse en atrechtse scharlakens in handen van Hanzeaten ³. Hieruit blijkt dus, dat er reeds een verbod op de invoer van engels laken bestond, waarop althans voor de doorvoer een uitzondering was gemaakt ten voordele van de Hanze; of de klacht over de tol op engelse scharlakens betrekking heeft op invoer dan wel ook alleen op doorvoer slaat, is niet duidelijk. In het privilege van 1359, dat als gevolg van deze en andere klachten aan de Hanze wordt verleend, is in elk geval alleen sprake van vrije doorvoer ⁴. Dat engels laken in Vlaanderen reeds verboden was in 1358 blijkt ook uit de inbeslagneming in dat jaar van engels laken dat onvrijwillig, nl. door schipbreuk, in het graafschap was beland ⁵.

We kunnen echter hoger opklimmen. Een eerste spoor van verbeurdverklaring van engels laken vindt men nl. reeds in de brugse stadsrekening van 1346-1347 ⁶.

Nog vroeger, in 1334, is sprake van 31 engelse lakens, 5 pakken met ongeveer 300 engelse saaien en 3 kazen, behorend aan keulse kooplui en op weg naar Keulen in beslag genomen te Geraardsbergen. Twee brugse kooplui stellen zich borg voor hun keulse collega's teneinde opheffing van het arrest te bekomen ⁷. Niets laat evenwel toe, hieruit te besluiten dat er reeds verbod op in- of doorvoer van engels laken bestond. Het kan hier immers gaan om een arrest vanwege schuldeisers van de keulse kooplui, wat het vrijlaten mits borgstelling zou verklaren. Moest het gaan om inbeslagneming van contrabande, dan ziet men niet goed waarom ook de kazen werden gearresteerd, noch hoe een

3. K. Koppmann, *Hanserecesse*, Erste Abteilung, III, nr. 238, artikels 6 en 18.

4. K. Höhlbaum, *loc. cit.*

5. K. Koppmann, *op. cit.*, nr. 240, 5 (pp. 234-235).

6. L. Gilliodts-van Severen, *Inventaire des archives de Bruges*, IV, p. 154.

7. K. Höhlbaum, *op. cit.*, nr. 644.

borgstelling opheffen van het arrest kon bekomen. Veeleer lijkt deze tekst er op te wijzen, dat er tegen doorvoer van engels laken als zodanig op dat ogenblik geen bezwaar bestond - tenzij men zou aannemen, dat bij een toen reeds geldend verbod ook reeds de in 1358 en 1359 vermelde vrijstelling voor doorvoer door Hanzeaten bestond, en er dus alleen geen bezwaar was omdat het hier keulse kooplui betrof.

Al is het moeilijk, hier zekerheid te verkrijgen, dan lijkt het toch waarschijnlijker dat de gebeurtenis van 1334 een aanwijzing is voor het dan nog niet bestaan van een verbod op engels laken, terwijl anderzijds de inbeslagneming van 1346-47 een zekere terminus ante geeft ⁸.

Na deze datum is het verbod blijkbaar zonder onderbreking van kracht gebleven tot 1489, ondanks het privilege van Lodewijk van Male voor de Engelsen te Brugge (1359) dat hen vrije koop en verkoop van alle waren toezegt, en ondanks het verdrag van 10 januari 1407 tussen Jan zonder Vrees en Engeland, waarbij volledig vrije handel in alle waren, met uitzondering alleen van wapens, werd voorzien ⁹. Vermoedelijk moet men in beide gevallen aannemen, dat impliciet verboden waren zoals engels laken verboden bleven, of althans dat deze bepalingen dode letter zijn gebleven.

In 1489 wordt voor het eerst bepaald dat de Engelsen hun laken in het groot mogen verkopen te Brugge, in 1493-94 tracht de stad zelfs, de stapel van het verboden product te verkrijgen, en in 1501 zal ze tenslotte een theoretische voldoening op dit punt bekomen, wanneer op bevel van

8. In het privilege dat Brugge op 14-11-1309 aan de Hanze verleent wordt niet over engels laken gesproken. K. Höhlbaum, *Hansisches Urkundenbuch*, II, nr. 154.

9. L. Gilliodts-van Severen, *Cartulaire Estaple*, I, nr. 304, p. 226 (26-3-1359). L. Gilliodts-van Severen, *Inventaire des archives de Bruges*, III, p. 528. De referentieloze bewering van G. Schanz (*Englische Handelspolitik gegen Ende des Mittelalters*, Leipzig, 1881, p. 27), dat engels laken te Brugge sinds «zeker» 1470 voor verkoop in 't groot was toegelaten, lijkt ongefundeerd.

Filips de Schone de engelse lakenstapel (doch alleen voor verkoop in het groot), te Brugge wordt gevestigd ¹⁰.

In de praktijk hebben deze bepalingen blijkbaar niet veel uitgericht: op het verdrag van 1489 volgt de sluiting van het Zwin gedurende gans 1491 en 1492, en reeds in 1493 is er een onderbreking van de handel met Engeland, gevolgd in 1494 door een algemeen verbod op engelse lakeninvoer in de Nederlanden; wanneer in 1496 en in 1499 het engelse laken weer vrij in de Nederlanden mag komen, blijft de invoer in Vlaanderen verboden. De vestiging van de lakenstapel in 1501 tenslotte is zoals gezegd alleen in theorie gebeurd, daar de Engelsen toen reeds definitief Brugge hadden opgegeven voor Antwerpen ¹¹.

Zoals Munro aanstipt, hebben de Engelsen zich op de duur bij het vlaamse verbod neergelegd: indien ze nog in 1389 aandringen op opheffen ervan, en in 1420 er tegen protesteren, dan zullen ze in 1448, 1449 en 1465 nog alleen verzet aantekenen tegen het verbieden van engels laken in de overige Nederlanden, doch blijkbaar het vlaamse verbod als onherroepelijk beschouwen ¹².

Wat was nu de juiste draagwijdte van de verbodsbepalingen? Ten eerste moeten we aanstippen, dat er op het algemene verbod vrijwel van meet af aan, zoals we zagen, uit-

10. J.H. Munro, *Bruges and the abortive staple in english cloth*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, XLIV, 1966, pp. 1150-1154. Gilliodts-van Severen, *Cartulaire Estaple*, II, nr. 1250, pp. 266-268.

11. J. Marechal, *Le départ de Bruges des marchands étrangers (XVe et XVIe siècles)*, in *Handelingen Société d'Emulation*, 88, 1951, 33-37. Gilliodts-van Severen, *Cartulaire Estaple*, II, nr. 1281, p. 294 (8-4-1494). Munro, *Bruges*, p. 1154. Een boete voor verkoop en overladen van engels laken wordt door Brugge in 1501-1502 kwijtgescholden: Gilliodts-van Severen, *Cartulaire Estaple*, II, nr. 1211, p. 244. O. de Smedt, *De engelse natie te Antwerpen in de 16e eeuw*, I, Antwerpen, 1950, pp. 48-49, 100-102. G. Schanz, *Englische Handelspolitiek gegen Ende des Mittelalters*, Leipzig, 1881, II, nrs. 5 en 15, pp. 191-193, en 203-207. Volgens Hieronymus Münzer, die in maart 1495 te Brugge is, worden door de Engelsen daar wel degelijk londense lakens aangevoerd: *Hansisches Urkundenbuch*, XI, p. 529, n. 1.

12. Munro, *Bruges*, p. 1146.

zonderingen werden voorzien voor de Hanzekooplui: doorvoer van engels laken, ten minste over water via het Zwin, bestond voor hen ten laatste sinds 1358. In 1360 wordt in het privilege van Lodewijk van Male voor de Hanze deze toelating uitdrukkelijk bevestigd voor doorvoer zowel te land als te water¹³. Deze uitzondering is later nooit officieel aangetast geworden. Wel is het af en toe voorgekomen, dat in de praktijk inbreuken op het privilege zijn gepleegd. Aldus wordt in 1384 engels laken aan boord van Hanzeschepen in het Zwin door Vlamingen afgenomen¹⁴ en worden vier pakken laken in 1431 te Sluis gearresteerd als behorend aan Engelsen, terwijl ze behoren aan een Hanzeaat¹⁵. In 1443 is engels laken in beslag genomen en verbeurd verklaard, hoewel het aan Hanzeaten behoorde; in 1457-58 betaalt Brugge de aldus berokkende schade aan de Hanze terug¹⁶. In 1468 heeft de Hanze weer te klagen over arrest op transiterend laken¹⁷.

In 1470 beweert de procureur-generaal dat het Hanzeprivilege nietig is, doch wordt daarin niet gevolgd door de Grote Raad¹⁸, en in 1477 wordt door vonnis van de Raad van Vlaanderen het arrest verbroken dat al te ijverige ambte-

13. Zie noot 2 en K. Höhlbaum, *Hansisches Urkundenbuch*, III, nr. 495, art. 24, nr. 497, art. 34 (14-6-1360).

14. K. Koppmann, *Hanserecesse*, *op. cit.*, III, nr. 336, p. 338. In 1379 en 1387 is engels laken van Hanzeaten gearresteerd, daar het, hoewel officieel in transit, onverpakt wordt aangetroffen - volgens de eigenaars omdat het samen met andere lakens moest herverpakt worden. In het tweede geval althans belooft Brugge schadevergoeding voor het arrest. *Hanserecesse*, Erste Abteilung, II, nrs. 184, 343 (art. 13), 344 (art. 10), 345 (art. 7), 346 (art. 9).

15. K. Kunze, *Hansisches Urkundenbuch*, VI, nr. 954, p. 530. Gilliodts-van Severen, *Cartulaire Estaple*, I, nr. 711, p. 577.

16. M.-R. Thielemans, *Bourgogne et Angleterre*, Brussel, 1966, pp. 203-204. Gilliodts-van Severen, *Inventaire des Archives de Bruges*, V, p. 431. W. Stein, *Hansisches Urkundenbuch*, VIII, p. 471. *Hanserecesse*, Zweite Abteilung, VII, nr. 494, art. 18.

17. W. Stein, *Hansisches Urkundenbuch*, IX, nr. 537: memorie van keulse kooplui over niet-eerbiedigen van de Hanzeprivileges in Vlaanderen, met name wat de doorvoer van engels laken betreft. De Neurenbergers, Zwaben en andere niet-Hanzeaten zijn er volgens deze tekst beter aan toe dan de Hanzeaten.

18. Cfr. *infra*, p. 11.

naren hadden gelegd op elf engelse lakens behorend aan Hanzeaten, en door dezen van Sluis naar Brugge gezonden ¹⁹. In 1487-88 zijn tien teerlingen engels laken, behorend aan keulse kooplui, en onderweg van Londen via Calais en Grevelingen naar Brugge en Bergen-op-Zoom, te Grevelingen in beslag genomen door onbetaalde soldeniers ²⁰. Het gaat hierbij steeds om wederrechtelijke praktijken, en men mag aannemen, dat ze tot de uitzonderingen behoorden ²¹.

Het voorrecht van de Hanze werd reeds in 1362 uitgebreid tot de burgers van Neurenberg, eveneens voor doorvoer niet alleen te water, doch ook te land ²².

In 1395 wordt in het privilege voor de genuese kooplui bepaald dat ze engels laken uit Sluis mogen voeren mits betalen van 2 % op de waarde ²³. Het gaat hier bijgevolg om een doorvoerprivilege te water. Merkwaaardig genoeg verzoeken desondanks twee genuese kooplui in 1405 om toelating tot doorvoer van engels laken zoals aan de Ooster-

19. W. Stein, *Hansisches Urkundenbuch*, X, nr. 562 (20-6-1477). Volgens de dienaars van de waterbaljuw te Sluis en de procureur-generaal van Vlaanderen werden de lakens ingevoerd, volgens de Hanze waren ze in doorvoer.

20. B. Kuske, *Quellen zur Geschichte des Kölner Handels und Verkehrs im Mittelalter*, II, Bonn, 1917, p. 550, nr. 1083 en p. 604, nr. 1206. *Hansisches Urkundenbuch*, XI, p. 305. Vermoedelijk betreft het dezelfde lakens waarover de Hanze nog klaagt in 1500: Gilliodts-van Severen, *Cartulaire Estaple*, II, nr. 1318, p. 328.

21. Bij het algemeen bourgondisch verbod op engels laken in 1439 wordt uitdrukkelijk het doorvoerprivilege gehandhaafd. G. Schanz, *op. cit.*, II, pp. 657-660. Gilliodts-van Severen, *Inventaire des archives de Bruges*, V, p. 189. Bij het verbod van 12-1-1447 wordt voor de Hanze-doorvoer een uitzondering toegestaan tot 11-11-1447. *Hanse recesses*, Zweite Abteilung, III, nr. 299. Grote hoeveelheden engels laken van Hanzeaten op een schip dat naar Vlaanderen vaart in 1460: W. Stein, *Hansisches Urkundenbuch*, VIII, nrs. 891, 894, 895, 906, 928, 931, 955. Engels laken van Keulenaars op een vóór Nieuwpoort gestrand schip in 1472 (er blijkt niet, of het voor Vlaanderen bestemd was): W. Stein, *op. cit.*, X, nr. 86. Twee teerlingen behorend aan Keulenaars op een schip Engeland-Vlaanderen in 1455: W. Stein, *op. cit.*, VIII, nr. 423.

22. Gilliodts-van Severen, *Cartulaire Estaple*, I, nr. 319 (23-1-1362), art. 34. Cfr. noot 17.

23. *Ibidem*, nr. 469, p. 392 (december 1395). J. Finot, *Etude historique sur les relations commerciales entre la Flandre et la république de Gènes au Moyen-Age*, Parijs, 1906, p. 52.

lingen is toegestaan, en bieden ze aan daarvoor 1 nobel per baal koopwaar te betalen; als reden geven ze op, dat de genuese kooplui Engeland willen verlaten, doch hun bezittingen daar best in laken dienen te besteden. De vergunning wordt inderdaad verleend²⁴. Men ziet niet goed, waarom speciale toelating en betaling van een speciaal recht zou nodig zijn voor wat toch in het privilege van 1395 reeds schijnt toegestaan. Dat het verzoek van 1405 zou slaan op doorvoervergunning te land (de bestemming van de lakens is Genua) lijkt onmogelijk, daar in het verzoek uitdrukkelijk wordt gesproken van invoeren en heruitvoeren zonder te lossen.

In 1452 verleent Filips de Goede aan Holland en Zeeland tolvrijheid te Grevelingen voor engels laken en engelse wol. Hieruit blijkt voor het eerst, dat te Grevelingen doorvoer toegelaten was, tenminste voor naar Holland-Zeeland transiterende engelse lakens, vóór 1452 mits de betaling van tol, na 1452 zonder betaling²⁵.

Vervolgens dient de aandacht gevestigd op de mogelijkheid tot doorvoeren van engels laken, mits het bekomen van officieel licent daartoe van de landvorst.

We vinden melding van doorvoerlicenten in 1456 voor de prins van Navarra en in 1460 voor de apostolische legaat²⁶. In de jaren 1469-1472 is herhaaldelijk sprake van licenten voor keulse kooplui, eveneens voor doorvoer van engels laken²⁷.

24. J. Finot, *op. cit.*, p. 65.

25. W. Stein, *Hansisches Urkundenbuch*, VIII, p. 114.

26. M.-R. Thielemans, *op. cit.*, pp. 203-204.

27. W. Stein, *Hansisches Urkundenbuch*, IX, nr. 613, p. 510; X, nr. 74 en p. 46, noot, nr. 166. H.J. Smit, *Bronnen tot de geschiedenis van den handel met Engeland, Schotland en Ierland*. Eerste deel, tweede stuk, Den Haag, 1928 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, 66), nr. 1661. B. Kuske, *Quellen zur Geschichte des Kölner Handels und Verkehrs im Mittelalter*, II, Bonn, 1917, nr. 544, p. 266; nr. 585, p. 293. Dat Keulenaars in deze jaren speciaal licent tot doorvoer moeten vragen ondanks het Hanze-privilege ligt blijkbaar aan het conflict tussen Keulen en de Hanze, cfr. Ph. Dollinger, *La Hanse*, Parijs, 1964, pp. 376-378.

Alles bij elkaar blijkt er dus ruime mogelijkheid te hebben bestaan tot doorvoeren van engels laken door Vlaanderen, zowel over land als over water. Het is echter niet gebleven bij louter doorvoer. Ook invoer van engels laken in Vlaanderen is soms officieel toegelaten.

Te vermelden is hier vooreerst de toelating die in 1407 tweemaal wordt verleend aan Genuezen, om engels laken in te voeren; voor de toelating wordt door de genuese koopman telkens 24 pond betaald aan de waterbaljuw van Sluis²⁸. Natuurlijk mag men hier niet uit afleiden, dat tegen eenvoudige betaling dergelijke toelatingen regelmatig door iedereen konden bekomen worden. Dat er echter wel meer zijn voorgekomen, vooral in periodes waarin de vorst bijzonder geldgebrek leed, wordt op welsprekende wijze aangetoond door het verbod op invoer van engels laken dat Maximiliaan van Oostenrijk uitvaardigt op 18 januari 1495. Hij verbiedt daarin namelijk ook de invoer van engels laken door al degenen, zijn dienaars, onderdanen en anderen, die sinds zijn vorig verbod (8-4-1494) op hun dringende aanvraag, speciale toelating tot invoer van grote hoeveelheden hebben verkregen in de vorm van «lettres patentes de seurté, congié et licence seellées de nostre grant séel ou contreséel en placart, lettres ou cédulles signées du nom de nous Roy ou autrement». Ze mogen evenwel hun licenten nog ten uitvoer brengen tot 15 februari daaropvolgend. In prijzenswaardige zelfkennis herroept de vorst trouwens niet alleen de reeds verleende toelatingen, doch ook alvast die welke hij in de toekomst zou kunnen verlenen²⁹. Dat de onweerstaanbare aandrang tot het bekomen van licenten vooral door het neertellen van klinkende munt voor de vorst onweerstaanbaar was hoeft geen betoog - net zo min als dat ook de voorgangers van Maximiliaan wellicht in mindere mate dan hij maar niettemin vrijwel steeds, met geldgebrek

28. J. Finot, *op. cit.*, p. 66.

29. Gilliodts-van Severen, *Cartulaire Estaple*, II, nr. 1290, pp. 298-300. G. Schanz, *op. cit.*, II, nr. 6. pp. 193-194.

hebben te kampen gehad en bijgevolg ook steeds in de verleiding stonden, voor de aandrang te zwichten.

Waren er aldus diverse mogelijkheden om ondanks het verbod engels laken door te voeren of in te voeren, er waren bovendien ook sommige soorten wollen stoffen uit de britse eilanden die niet onder het verbod vielen: de vlaamse lakennijverheid was alleen geïnteresseerd aan het verbieden van de dure lakens, die rechtstreeks met haar eigen producten in mededinging kwamen. Zo blijkt de invoer van engelse ossetten in Vlaanderen vrij te zijn ³⁰, evenals die van schotse en ierse wollen stoffen: in 1461 bevestigt aldus de brugse magistraat, dat schotse karsaaien, mantellakens, gewreven lakens en stockbreede lakens vrij mogen gekocht en verkocht worden. In 1465, naar aanleiding van verkoop van schotse lakens te Brugge, verklaart de magistraat, dat die verboden zijn, doch dat geen verbod bestaat op «smalle ghewrevene, karseyen, graeuwe ende witte van drie vieren-deel ende half breede, yersche, spiersche ende brunswytsche mantelen ende mantellakenen» ³¹. Op 4 maart 1470 wordt

30. In 1485 koopt een Doornikenaar 18 engelse ossetten van een Engelsman, te leveren te Brugge. Gilliodts-van Severen, *Cartulaire Estaple*, II, nr. 1222, p. 251. Ossetten zijn doorgaans producten van de vlaamse «nieuwe draperie», die slechts onder de regering van Elizabeth naar Engeland zou zijn overgeplant: de Smedt, *op. cit.*, II, pp. 386-387.

31. Gilliodts-van Severen, *Cartulaire Estaple*, II, nr. 1033, p. 108 (15-5-1461), nr. 1067, p. 133 (31-8-1465). In 1405 wordt in Vlaanderen beraadslaagd over al of niet verbieden van schots laken. W. Prevenier, *Handelingen van de leden en van de staten van Vlaanderen (1384-1405)*, Brussel, 1959, p. 361. In 1445 wordt schots laken, door Vlamingen gekaapt, te Nieuwpoort en in 't Zwin gebracht en verkocht. Omstreeks dezelfde tijd echter wordt schots laken dat een Hanzeaat te Sluis lost om het te drogen in beslag genomen. *Hanserecesse*, Zweite Abteilung, VII, nr. 494, art. 15 en 20. In de tekst van 4-3-1470 (nota 32) wordt de geciteerde nederlandse zin als volgt in het frans weergegeven: «draps étroits et frotez, karsayes grises et blanches de la largeur de trois quartiers et demi des pays d'Yrlande, d'Espierche, de Bruesewyc, manteaulx et draps pour manteaux». De geografische herkomst lijkt dus in de nederlandse tekst te slaan op «mantelen ende mantellakenen», in de franse op «karsayes». Men kan echter de nederlandse versie doen overeenstemmen met de franse door een komma te plaatsen tussen «brunswytsche» en «mantelen», zodat de franse versie de juiste lijkt.

deze verklaring herhaald, met voor de eigenaars van verboden schots laken toelating tot uitvoer tot 1 augustus.

Vlak daarop (1 april 1470) wordt trouwens aan de schotse kooplui vrijheid gegeven tot invoeren van alle schotse lakens die ze willen doen bereiden, verven en heruitvoeren; verboden blijft verkoop en doorvoer, behalve wat betreft de vrije, hoger genoemde soorten; hoewel doorvoermits aangifte bij de tol toch wordt toegestaan voor laken dat gezonden wordt tot kledij aan familieleden of vrienden aan de universiteiten te Parijs, Keulen en Leuven ³².

In 1475-76 wordt voor de Grote Raad een proces gevoerd tussen de brugse magistraat en de lakenhalle enerzijds, het kleermakersambacht en de procureur-generaal anderzijds, over de toelaatbaarheid van verkoop van schots laken ³³. In 1497 bevestigt Filips de Schone nogmaals de vrije verkoop zowel in detail als in 't groot, van ierse en schotse niet gevolve lakens ³⁴.

32. Gilliodts-van Severen, *Inventaire des archives de Bruges*, VI, nr. 1107, p. 12 (4-3-1470), hernieuwing keure brugse stapel, en p. 39 (1-4-1470), privilege voor de Schotten. In deze tekst wordt bepaald dat voor «scotbreede» (= stocbreede) lakens die niet meer dan 5/4 breed zijn, de vroegere bepalingen geldig blijven, d.w.z. dat die vrij zijn, blijkens de tekst van 15-5-1461 (nota 31).

33. J. Th. De Smidt-E.I. Strubbe, *Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën en procesbundels van de Grote Raad van Mechelen*, I, Brussel, 1966, p. 416.

34. Gilliodts-van Severen, *Cartulaire Estaple*, II, nr. 1302, pp. 314-315. Gespecificeerd worden: «yersche mantels, mantelakenen, kerseye d'Escoche, ghewreven lakenen, stocbreede lakens». In een recente studie toont R. Van Uytven aan dat ierse lakens (en ierse wol) in de Nederlanden blijkbaar een zeer bescheiden rol hebben gespeeld («Hierlandsche» wol en lakens in brabantse documenten. Bijdragen tot de geschiedenis inzonderheid van het oud hertogdom Brabant, 53, 1970, 5-16). Bij de uiterst zeldzame vermeldingen die de auteur vindt voor onbetwistbaar ierse lakens, kan, behalve de vermeldingen in onze teksten uit 1465, 1470 en 1497, ook gevoegd een document van 1327 over de beroving door Engelsen van een schip dat voor kooplui van Dinant uit Ierland naar Vlaanderen voer met o.a. een «trussell» laken en 42 zakken wol (K. Höhlbaum, *Hansisches Urkundenbuch*, II, nr. 463). Invoer van ierse lakens in Vlaanderen wordt ook vermeld in 1385 (*Hanserecesse*, Erste Abteilung, II, nr. 306, art. 6; nr. 311, art. 3). In het antwerpse toltarief van 1420-1428 wordt ierse wol vermeld (H.G. von Rundstedt, *Hansisches Urkundenbuch*, VII, I, p. 389), evenals in teksten van 1282, 1288, 1294 en 1303 te

Voegen we hierbij een uitspraak van de Rekenkamer te Rijsel in 1465, volgens welke twee voorgelegde witte lakens, die uit Antwerpen naar Douai waren gevoerd, geen engelse, doch schotse lakens zijn, en bijgevolg niet verboden³⁵, dan kunnen we samenvattend vaststellen:

1. dat verschillende (goedkope) lakensoorten uit de britse eilanden vrij mochten ingevoerd en verkocht worden,
2. dat over een andere soort, nl. de eigenlijke schotse lakens, onzekerheid bestond,
3. dat het verschil tussen schotse en engelse lakens niet altijd op het eerste zicht kon vastgesteld worden.

Nu we nader hebben bepaald, wat onder het verbod op engels laken dient verstaan, moeten we de vraag stellen naar de effectieve toepassing ervan. Het materiaal over inbeslag-neming van engels laken in Vlaanderen is vrij overvloedig. We hebben reeds melding gemaakt van verschillende gevallen van wederrechtelijk arrest, inbreuk makend op privileges³⁶. Een tweede groep voorbeelden wordt gevormd door arresten op engels laken, dat blijkbaar zonder boos opzet in Vlaanderen was gebracht. Aldus wordt in 1358 engels laken verbeurd verklaard dat door schipbreuk in Vlaanderen is beland³⁷.

Brugge. G. Espinas-H. Pirenne, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre*. Première partie, I, Brus-sel, 1906, pp. 396, 443, 469. Gilliodts-van Severen, *Cartulaire Estaple*, I, nr. 140. De bekende tekst uit het laatste derde van de 13e eeuw over de warenaanvoer te Brugge vermeldt eveneens ierse wol. *Han-sisches Urkundenbuch*, III, p. 419, n. 1.

35. M.-R. Thielemans, *op. cit.*, pp. 203-204. Deze uitspraak betreft natuurlijk niet Vlaanderen, waar zoals we zagen in datzelfde jaar schotse lakens verboden worden verklaard, doch vormt een toepas-sing van het algemeen bourgondisch verbod op engels laken uit 1464 - hoewel de twee lakens in kwestie, om uit Antwerpen te Douai te geraken, toch wel door Vlaanderen moeten gekomen zijn. In 1496 verkoopt Andrew Halyburton te Brugge lakens (naar alle waarschi-jelijkheid schotse) voor rekening van schotse kooplui. H.J. Smit, *Bron-nen*, *op. cit.*, Tweede deel, eerste stuk. Den Haag, 1942 (Rijks Ge-schiedkundige Publicatiën, 86), nr. 110, p. 78.

36. Zie pp. 4-5. Ook de vermelding van de doorvoerlicenten in 1456 en 1460 staat in verband met wederrechtelijk arrest. M.-R. Thie-lemans, *op. cit.*, pp. 203-204.

37. Zie noot 5. In 1389 vragen de Engelsen of het verbod op hun

In 1370 loopt een Danziger schipper Sluis binnen met o.a. twee fardelen engels laken die bestemd zijn voor de Oostzee, hoewel hij volgens de engelse koopman op de hoogte was van het vlaamse verbod en dus de schuld van de 205 pond sterling schade die door het arrest wordt veroorzaakt ³⁸.

In 1464 wordt engels laken in beslag genomen aan boord van twee spaanse schepen die door heerkraft in Nieuwpoort en Raversyde waren binnengelopen ³⁹.

In de meeste gevallen gaat het echter om inbeslagneming wegens moedwillige overtreding van het verbod. Talrijk zijn aldus de arresten op kleine partijen laken die dikwijls door zeelui worden binnengebracht: in 1379 komen in de rekening van de waterbaljuw te Sluis 12 verschillende posten voor betreffende boete op in totaal 95 ellen engels laken ⁴⁰. We vernemen verder van boeten voor vier lakens op een genuese kraak in Sluis in 1402, één laken in handen van een matroos op een genuese kraak aldaar in 1403; een genuees schipper betaalt boete voor eenzelfde vergrijp in 1406, een collega hetzelfde jaar voor de invoer van drie stuks wit engels laken ⁴¹. In 1409 is het een duits schipper die te Sluis wordt beboet met 9 pond voor invoer van een baal engels laken ⁴². De baljuw van Sluis ontdekt in 1431 in een herberg waar hamburgse kooplui resideren zeven onverpakte karsaaïen; daar de Hanzeaten niet het recht hebben, de doorgevoerde lakens te ontpakken (wat een eerste stap naar verkoop vormt) worden deze verbeurd verklaard ⁴³.

laken zich ook uitstrekt tot door heerkraft in Vlaanderen belande lakens of tot laken aan boord van schepen die Vlaanderen aandoen op weg naar elders. Na lange discussie wordt dat punt onbeslist gelaten. W. Prevenier, *op. cit.*, p. 434.

38. K. Koppmann, *Hanserecesse*, Erste Abteilung, III, nr. 404, p. 409.

39. M.-R. Thielemans, *op. cit.*, pp. 203-204.

40. Gilliodts-van Severen, *Cartulaire Estaple*, I, nr. 375, p. 291. Munro, *Bruges*, p. 1145, n. 3.

41. J. Finot, *op. cit.*, pp. 64 en 66.

42. K. Kunze, *Hansisches Urkundenbuch*, V, p. 473, n. 1.

43. Gilliodts, *op. cit.*, I, nr. 705, p. 574. Eén van de karsaaïen

Verbeurdverklaring gebeurt niet alleen bij invoer, ook in een verder stadium worden de engelse lakens soms achterhaald: in 1405 betaalt een inwoner van Sluis boete daar men in zijn bezit vier dozijn broeken uit grof engels laken vindt. In 1424 wordt een ander bewoner van Sluis bestraft wegens kopen en verkopen van engels laken, en hetzelfde jaar treft een boete een visser van Heist die 19 ellen engels laken had gekocht ⁴⁴. In 1444 blijkt engels laken vanuit Antwerpen dwars door Vlaanderen te zijn vervoerd en in Saint-Omer te zijn beland voor het wordt in beslag genomen ⁴⁵.

In al deze gevallen gaat het om overtredingen van eerder bescheiden formaat, en het is moeilijk daaruit veel af te leiden over de juiste omvang of frekwentie van de fraude.

Uit de veelvuldige beboetingen en inbeslagnemingen lijkt het ons echter verkeerd, te besluiten dat er zeer streng werd gewaakt op het naleven van het verbod ⁴⁶: de gestrafte overtredingen vormen immers slechts het zichtbare deel van de ijsberg, en een zeer strenge naleving van het verbod zou de stroom van sancties hebben doen ophouden.

Dat overtredingen inderdaad legio waren, blijkt uit verschillende teksten. Aldus wordt in 1407 een broekmaker te Middelburg (in Vlaanderen) beboet omdat hij «sinds jaren» fardelen broeken uit engels laken verkoopt aan duitse kooplui. Sprekender nog is de zending naar Sluis in 1415 van een speciaal agent, die er de waterbaljuw moet op wijzen, dat sinds enige tijd in het Zwin «groote menichte» engelse lakens worden aangevoerd, verscheept en heruitgevoerd, tegen het verbod, en die hem tot ingrijpen moet bewegen. Sprekender, omdat het hier een overtreding op grote schaal

wordt als beloning aan de sergeanten gegeven die het arrest verrichten, de zes andere verkocht aan een kleermaker te Sluis. Op die manier moesten toch heel wat engelse lakens in Vlaanderen versneden worden.

44. Gilliodts-van Severen, *Cartulaire Estaple*, I, nrs. 532, 674.

45. M.-R. Thielemans, *op. cit.*, pp. 203-204.

46. *Ibidem*.

betreft die blijkbaar oogluikend door de vertegenwoordiger van de graaf wordt geduld ⁴⁷.

Even duidelijk is de ordonnantie van 1 december 1439, die het engels laken in Vlaanderen (zoals in de overige bourgondische landen) verbiedt, wanneer ze opmerkt dat het in Vlaanderen al lang en herhaaldelijk verboden is, doch dat de ordonnanties dienaangaande «ont esté et sont tres petitement entretenues, ains non obstant icelles l'en y a amené et ameine l'en encores journalment desdis draps d'Angleterre» ⁴⁸.

Een memorie van brugse burgers klaagt trouwens omstreeks 1489, dat de kleermakers engels laken versnijden en er kleren mee maken ⁴⁹ - wat hier zoals in het Middelburgse geval natuurlijk een regelmatige bevoorrading in dat product veronderstelt.

Enig licht op de toepassingsmodaliteiten van het verbod wordt ook geworpen door een vonnis van de Grote Raad van 13 november 1470 ⁵⁰. Volgens de eisers, twee brugse Hanze-kooplui, had de bekende danziger kaper Paul Beneke een engels schip genomen met laken aan boord; door het weer gedwongen drie of vier maanden lang op de vlaamse en zeeuwse kusten te blijven, had hij van hen geld geleend tot onderhoud van zijn manschappen, en als onderpand voor de terugbetaling een partij engels laken naar Sluis gezonden; bij aankomst daar werden door de waterbaljuw daarvan negen fardelen laken gearresteerd, op grond van het verbod op engels laken. Wanneer de Hanzeaten zich beroepen op hun doorvoerprivilege worden door de procureur-generaal, in naam van de waterbaljuw, volgende argumenten aangevoerd:

— het vigerende verbod op engels laken heeft uitdrukkelijk

47. Gilliodts-van Severen, *op. cit.*, I, nrs. 547, 616.

48. Gilliodts-van Severen, *Inventaire des archives de Bruges*, V, p. 189.

49. Gilliodts-van Severen, *Cartulaire Estaple*, II, nr. 1248.

50. A.R.A., *Grote Raad van Mechelen*, 790, 48, ff. 169-176.

- alle uitzonderingen voor opgeheven verklaard, zodat het Hanzeprivilege nietig is;
- bewust privilege is trouwens vervallen sinds de dood van Filips de Goede en niet door Karel de Stoute bevestigd;
 - het is overigens niet toepasselijk, vermits het hier gaat om goed dat met geweld is afgenomen van Engelsen, met wie de Nederlanden in vrede leven, en dat bijgevolg alleen door speciaal licent zou mogen binnengebracht worden;
 - de Hanzeaten hebben hun privilege verbeurd door het herhaalde misbruiken ervan, telkens ze daarmee lakens hebben ingevoerd die aan onderdanen van de hertog behoren, i.p.v. in doorvoer te zijn voor rekening van Hanzeaten;
 - dit geldt speciaal in onderhavig geval, waar de eisende Hanzeaten niets met de zaak te maken hebben: het laken was nl. bestemd voor Guillaume Pilsé, burger van Sluis, die het van Beneke had gekocht en het schip heeft gecharterd waarop het naar Sluis is gebracht, volgens bekentenis van de schipper.

De Hanzeaten repliceren, dat hun privilege steeds geldig is, en dat het laken door genoemde transacties tussen hen en Beneke zijn karakter van kapersbuit heeft verloren.

Wanneer daarna de gouverneur en enkele leden van de engelse natie te Brugge het laken opeisen als hen toebehorend en krachtens het «entrecours» te restitueren als kapersbuit aan land gebracht in een van de contracterende landen en geroofd van onderdanen van het andere, verklaart tenslotte de Grote Raad het arrest voor nietig en doet het laken aan de Engelsen teruggeven. Actie wordt evenwel voorbehouden aan de Hanze tegen procureur-generaal en waterbaljuw, wegens de schade door het arrest veroorzaakt, en de privileges van de Hanze worden onverminderd verklaard.

Op te merken is hier vooral 1) dat de Raad de procureur

niet volgt inzake de nietigheid van het Hanzeprivilege doch integendeel de geldigheid ervan althans impliciet erkent, 2) dat de Hanzeaten met geen woord reppen over de hen aangewreven veelvuldige overtredingen en evenmin over de juiste rol van Guillaume Pilsse.

Al blijft de ware toedracht van de zaak onopgehelderd, het regelmatig voorkomen van en de veelvuldige mogelijkheden tot ontduiking van het verbod op engels laken worden door dit proces opnieuw onderstreept.

Dat het verbod niet altijd zeer streng werd toegepast, blijkt overigens uit de keure op de brugse stapel; hier wordt immers bepaald, dat engels laken behorend aan vreemde kooplui en onverpakt in de stad aangetroffen, verbeurd zal worden en bovendien een boete van 50 pond parisis per stuk dient betaald. Behoort echter het laken aan een burger, dan heeft er geen confiscatie plaats en moet alleen de boete betaald worden⁵¹. Eigenaardig is bovendien, dat hier geen sprake is van boete of verbeuring voor verpakt engels laken, terwijl theoretisch toch alleen de Hanze het recht op doorvoer van verpakt laken had.

Andere gegevens wijzen eveneens op mogelijke overtredingen van het verbod. Aan boord van schepen, die uit Vlaanderen naar de Oostzee varen, treft men aldus soms engels laken aan; voor zover dit aan Hanzeaten behoort, kan het natuurlijk op regelmatige wijze in transit door het Zwin zijn gekomen. In 1393 vernemen we echter, dat de waren aan boord van een dergelijk schip, waaronder zich 21 halve en 1 geheel engels laken benevens 43 karsaaien bevinden, in Vlaanderen gekocht zijn, wat toch alleen door overtreding mogelijk was⁵².

51. Gilliodts-van Severen, *Inventaire des archives de Bruges*, VI, nr. 1107, p. 12. K. Höhlbaum, *Hansisches Urkundenbuch*, III, p. 262, n. 1.

52. K. Koppmann, *Hanserecesse*, Erste Abteilung, IV, pp. 159-161. Aan boord van een in 1387 vóór Skagen vergaan schip bevinden zich bv., naast grote hoeveelheden vlaams en brabant laken, ook 150 karsaaien (pp. 153-156).

Merkwaardig is ook de beboeting, in 1424, van een koopvrouw die engelse lakens uit Zeeland naar Sluis heeft gebracht zonder die eerst naar de brugse stapel te brengen - de overtreding betreft dus alleen het stapelrecht, terwijl op de aanwezigheid van het engelse laken zelf niets wordt aangemerkt ⁵³.

Bijzonder eigenaardig is een verordening van het Hanzekantoor te Brugge uit 1414, waarbij aan de leden wordt opgelegd, de loodjes met hun persoonlijk teken, die ze vóór het verven aan engelse lakens bevestigen, dadelijk na het verven er weer af te nemen (om verwarring met de kwaliteitsloodjes te voorkomen) ⁵⁴.

Op het eerste zicht betekent dit, dat de Hanzeaten engels laken te Brugge mochten doen verven ⁵⁵, doch dit druist zo ten enenmale in tegen het verbod op engels laken, dat men de tekst nauwelijks zo durft interpreteren. De enig mogelijke andere verklaring zou zijn, dat de maatregel slaat op verven voor rekening van brugse Hanzeaten eender waar engels laken normaal is toegelaten, bv. in Engeland of in de Nederlanden buiten Vlaanderen ⁵⁶ - doch dan ziet men niet goed, wat het brugse Hanzekantoor met die zaak kan te

53. Gilliodts-van Severen, *Cartulaire Estaple*, I, nr. 674.

54. Gilliodts-van Severen, *op. cit.*, I, nr. 611. K. Kunze, *Hansisches Urkundenbuch*, V, nr. 1154.

55. De ordonnantie wordt afgekondigd «ten Carmers int reventer», in de gewone vergaderzaal dus van het brugs hanzekantoor, en de voorzene boete is uitgedrukt in ponden vlaams.

56. Hier stelt zich het probleem van de plaats waar het geëxporteerde engelse laken geveerd werd. In de 16e eeuw gebeurde dit zoals bekend bijna uitsluitend op het vasteland, met name te Antwerpen (O. de Smedt, *op. cit.*, II, 353 vv., en G. Schanz, *op. cit.*, II, pp. 17-18 en p. 105). De rol van Antwerpen op dat gebied klimt echter blijkbaar niet op tot het begin van de 15e eeuw: een door F. Prims van einde 14e of begin 15e eeuw gedateerde draperie-ordonnantie verbiedt er het verven en bereiden van vreemde lakens (*Geschiedenis van Antwerpen*, V, 2, pp. 7-8), en nog in 1428 is Antwerpen blijkbaar akkoord om doorvoer en verkoop van engels laken te verbieden (*ibidem*, VI, 2, p. 101). De eerste sporen van een bereidingsnijverheid die grotendeels op engels laken is aangewezen dateren er van 1447 en 1452 (*ibidem*, VI, 2, pp. 7-8 en 156-157). Wellicht moet de opkomst ervan gezien worden in het kader van de achteruitgang van

maken hebben of waarom het een verordening zou uitvaardigen waarvan de toepassing onmogelijk vanuit Brugge kon gecontroleerd worden. Mag men dan, tot bewijs van het tegendeel, aannemen dat een niet bewaarde tekst aan de Hanze de toelating had gegeven tot verven van engels laken te Brugge? Dat zou de plaatselijke ververs ten goede zijn gekomen zonder in principe de lakennijverheid te schaden, vermits iedere verkoop verboden bleef, net zoals in 1470 aan de Schotten zal worden toegelaten, het eveneens verboden schots laken in Brugge te laten verven en heruit te voeren⁵⁷.

Dat een eventuele dergelijke toelating echter in de praktijk het verbod op engels laken grotendeels tot een zeef moest maken, hoeft geen betoog; die toelating impliceerde immers niet alleen in Brugge brengen van het laken, doch ook ontpakken en over de stad verspreiden voor een gerui-

de engelse lakenexport naar de Baltische zee en de groei van de export naar de Nederlanden in de 15e eeuw: naar de Oostzee werd immers vooral (in Engeland) geverfd laken uitgevoerd, naar de Nederlanden ongeverfd laken (E. Power-M. Postan, *Studies in english trade in the fifteenth century*, Londen, 1951, pp. 144, 153). Dat veel geverfd laken uit Engeland werd gevoerd in de 15e eeuw tonen ook sommige teksten uit het *Hansische Urkundenbuch*, bv. VIII, nr. 1021 en X, nr. 86. Dat de engelse customs accounts in de 15e eeuw net als in de 16e practisch uitsluitend «panni sine grano» vermelden (Power-Postan, *op. cit.*, p. 324) betekent dus alleen, dat die term niet mag vertaald door «ongeverfd laken», zoals Schanz loc. cit. doet, doch slaat op ongeverfd laken plus geverfd laken waar geen «grain» was voor gebruikt.

57. Cfr. supra, p. 7. In de jaren 1450-1454 en 1494-1495 wordt door de Lijflandse Hanzesteden geklaagd over engelse lakens die bereid worden «uppe den Iperschen slach», wat door de Hanze verboden wordt; het verbod wordt door het brugse hanzekantoor afgekondigd. Een van de teksten dienaangaande localiseert dit misbruik evenwel «te Antwerpen of elders», zodat hier niet noodzakelijk aan bereiding in Vlaanderen moet gedacht. *Hanserecesse*, Zweite Abtheilung, III, nrs. 598 (art. 8-10), 601; IV, nrs. 63 (art. 16), 196 (art. 26), 249 (art. 6). *Hansisches Urkundenbuch*, XI, nrs. 763 (art. 16), 1276. Wanneer in 1501 de engelse lakenstapel officieel te Brugge wordt gevestigd, gaat de regering niet in op het brugse verzoek om ook het verven en bereiden van engels laken toe te staan: de verkoop in 't groot wordt verleend, doch zeer uitdrukkelijk en uitvoerig wordt het bewerken en verven (evenals de detailverkoop) verboden. G. Schanz, *op. cit.*, II, pp. 203-207.

me duur, zodat doeltreffende controle op de niet-verkoop ervan bijna onmogelijk werd ⁵⁸.

Hoe men deze laatste gegevens ook dient te verklaren, aan het feit, dat brugse kooplui een levendige handel in engelse lakens dreven kan geen twijfel bestaan. M.-R. Thielemans heeft het geval geciteerd van een brugs koopman die zich toelegt op het kopen van verbeurdverklaarde engelse lakens, benevens dat van de grote koopman Claes van der Buerse, die van engelse kooplui te Brugge grote partijen engels laken koopt, leverbaar te Middelburg en te Antwerpen.

In 1434-1435 zien we hem aldus drie partijen kopen van 66, 175 en 215 engelse lakens, terwijl de totale londense lakenuitvoer in die tijd ligt tussen 7 en 10.000 stuks per jaar of zowat 700 per maand ⁵⁹.

Dat hij in dat opzicht geen uitzondering vormt onder de brugse kooplui, blijkt uit een schuldbekentenis van Joris van Sevene, burger van Brugge, die in 1471 van een londens koopman anderhalf pak engelse lakens heeft gekocht te Bergen-op-Zoom, en uit de koop te Antwerpen, in 1483, door de factor van Willem van der Bruggen, koopman van Brugge, van 8750 en 9900 el grauw gewreven engels laken. Indien men een gemiddelde lengte van 32 el per laken mag rekenen, zou dit overeenkomen met 582 lakens - en de londense lakensexport ligt dan rond 30.000 stuks per jaar, of 2500 per maand ⁶⁰.

58. In verband hiermee dient opgemerkt, dat in 1438 door Brugge aan de Hanze de toelating wordt verleend om lakens in de stad te brengen zonder ze langs de halle te doen gaan, op eenvoudige mondelinge of schriftelijke verklaring voor de halle-oversten, dat de lakens aan Hanzeaten behoren (Gilliodts-van Severen, *Cartulaire Estaple*, I, nr. 752). Hoewel hier geen engels laken wordt vermeld, moest een dergelijke toelating het clandestien binnenbrengen ervan ten zeerste vergemakkelijken.

59. M.-R. Thielemans, *op. cit.*, pp. 206, 265, 455-465.

60. H.J. Smit, *Bronnen, op. cit.* (R.G.P. 66), nrs. 1638 en 1979. E.M. Carus-Wilson, *Medieval Merchant Venturers*, Londen, 1954, p. XVIII, geeft voor het standaardlaken 24 yards, en 3 yards = 4 ellen. O. de Smedt, *op. cit.*, II, p. 329.

In 1490 vernemen we van een arbitrage-oordeel te Brugge inzake een geschil tussen de brugse firma Mosscheron (met filialen te Rome en Florence) en een zekere Guillaume Cainget over een gezamenlijke handel in engelse lakens ten bedrage van 1384 pond sterling. Veelzeggend is daarbij, dat onder de vier brugse scheidsrechters, die toch een zekere vertrouwdeheid met dit soort handel moesten hebben, de brugse stadstresorier voorkomt ⁶¹.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat in het brugse stadsarchief een koopmanshandboekje is bewaard uit 1463, waarin o.a. een voorbeeld van berekening wordt gegeven over een aankoop van engelse lakens in Londen en verkoop ervan in Keulen ⁶². Dit behoorde blijkbaar tot de courante activiteiten van brugse kooplui.

In dezelfde richting wijst het feit dat in 1435, voor Keulenaars die 49 pakken engels laken in Zeeland hadden zien aanslaan wegens niet betalen van de tol van Iersekerood, juist drie brugse burgers zich borg stellen ⁶³.

Samenvattend kunnen we dus zeggen:

- dat het vlaamse verbod op engels laken heeft bestaan van omstreeks 1340 tot 1489/1501 (met misschien kortstondige onderbrekingen in 1359 en 1407 ?),
- dat de doorvoer voor Hanzeaten sinds ten laatste 1358 en voor Neurenbergers sinds 1362 steeds vrij is geweest,
- dat voor genuese kooplui tijdelijk en tegen betaling soms eveneens doorvoer is toegestaan,
- dat doorvoer ook was toegestaan, in elk geval reeds vóór 1452, van Grevelingen naar Holland en Zeeland,
- dat bijzondere doorvoerlicenten door de vorst werden verleend, zeker in de tweede helft van de 15e eeuw,
- dat tegen betaling ook invoer van engels laken soms

61. Gilliodts-van Severen, *Cartulaire Estaple*, II, nr. 1255.

62. Gilliodts van Severen, *Un précurseur des almanachs de commerce*, in *La Flandre*, XVI, 1885, pp. 201-216.

63. H.G. von Rundstedt, *Hansisches Urkundenbuch*, VII, 1, nrs. 95, 96 en 103.

toegestaan werd, vermoedelijk vooral op het einde van de 15e eeuw, wanneer de geldnood van de vorst het hoogst was,

- dat verschillende goedkope lakensoorten uit Schotland, Ierland en Engeland zelf normaal vrij werden toegelaten,
- dat misschien de toelating voor de Hanze bestond om engels laken in Brugge te laten verven,
- dat brugse kooplui in de 15e eeuw tot de voornaamste handelaars in engels laken behoorden,
- dat inbeslagneming van engels laken zeer veel voorkwam, dikwijls wederrechtelijk, doch dat ook de ijverigste ambtenaren nooit meer dan een fractie van de overtredingen konden achterhalen.

Het besluit van dit korte onderzoek kan dan ook als volgt geformuleerd worden: het engels laken kruipt waar het niet gaan kan. Ondanks alle verbodsbepalingen is er in de 14e en 15e eeuw zeker heel veel engels laken door Vlaanderen gevoerd en in Vlaanderen verkocht. Wat niet betekent, dat de engelse lakenafzet in Brugge even goed zou mogelijk zijn geweest als in Antwerpen. Want alle privileges, licenten, overtredingen en ontduikingen nemen niet weg, dat afzet van engels laken in Vlaanderen op zijn minst erg gehinderd werd en dus alleen met meer moeilijkheden, met meer kosten, en met meer risico kon gebeuren, dan buiten Vlaanderen.

W. BRULEZ

Begin en einde van Jan Brito's drukkersbedrijvigheid te Brugge

Het blijft een open vraag wie de eerste boekdrukker te Brugge geweest is. Drie personen komen daarvoor in aanmerking: Jan Brito, Colard Mansion en William Caxton. Jan Brito schijnt door de geleerden thans zogoed als uitgeschakeld, vermits zijn oudst gekende drukwerk pas van augustus 1477 kan gedateerd worden. Tot voor kort meende men de voorrang te moeten toekennen aan Colard Mansion, vooral op het gezag van de Engelse geleerde W. Blades met zijn uitvoerige studie over William Caxton ¹. In de jongste jaren wordt deze voorrang echter betwist ten voordele van William Caxton. Diens eerste boek: *The Recuyell of the Histories of Troye*, zou nog vóór het einde van 1473 te Brugge gedrukt geweest zijn, terwijl het eerste boek van Mansion: *Jardin de Dévotion*, ten vroegste in 1474 van de persen zou gekomen zijn ².

Zoals men ziet, wordt de aanvang van de bedrijvigheid van de eerste Brugse drukkers bepaald door de datum van hun eerste drukwerken. Als einde van hun drukkersbedrijvigheid daarentegen neemt men doorgaans hun vertrek uit Brugge of hun overlijden.

Omtrent het begin en het einde van de drukkersactiviteit van Jan Brito te Brugge hebben wij een nieuw onderzoek ingesteld. Het resultaat van dit onderzoek moge hier volgen.

1. W. Blades, *The biography and typography of William Caxton*, 2 nd. ed. Londen-Straatsburg, 1882. Zie ook: N.F. Blake, *Caxton and his world*, Londen, 1969.

2. Zie vooral: L.A. Sheppard, *A new light on Caxton and Colard Mansion*, in *Signature*, n.s. XV, 1952, blz. 28-39. - Een beknopte maar degelijke uiteenzetting van de huidige stand van zaken in verband met de eerste Brugse drukkers publiceerde A. Viaene, *Oude boekdrukkunst te Brugge*, in *West-Vlaanderen*, jg. 1960, blz. 153-169.

Vast staat dat Jan Brito, alias Jean le Breton of Jan Bortoen, aanvankelijk kalligraaf was en pas later drukker geworden is. Al vroeg heeft hij zijn geboorteplaats, Pipriac in Bretagne, verlaten om zich te Doornik te gaan vestigen, waar hij het beroep van kalligraaf heeft uitgeoefend. In 1448 verscheen voor het gericht van de stad Doornik de zijdeverver Perinet de la Marche, geboortig van Rouen, en getuigde dat hij een bedrag van drie en half gouden saluts verschuldigd was aan «Jean Brito, escriptvans, né de Bretagne». Samen met andere inwoners van Doornik, nam Jan Brito ook deel aan de loterij, die op 28 augustus 1446 te Brugge werd uitgetrokken. In de rekeningen van deze loterij staat Brito aangetekend als «maistre de le escripture à Tournai». Van Doornik is Brito naar Brugge gekomen, waar hij op 22 mei 1455 het poorterschap van deze stad door koop verwierf en lid werd van het gilde van de librariërs of personen wier bedrijf in verband staat met het boek ³.

L. Gilliodts, destijds archivaris van de stad Brugge en biograaf van Brito, heeft beweerd dat Brito het poorterschap en vervolgens het lidmaatschap van de librariërs te Brugge heeft verworven om in deze stad als zelfstandig drukker te kunnen optreden; hij steunde zijn mening op een uitspraak van de Brugge schepenen d.d. 16 oktober 1489 ⁴. Maar toen Brito zich te Brugge kwam vestigen, was het poorterschap noch het lidmaatschap van de librariërs daarvoor vereist: Brito kon dus vrij zijn activiteit, zijn beroep van kalligraaf en eventueel van drukker zomaar uitoefenen. Pas op 27 juni 1457 werd door de stadsregering voor het eerst bepaald, dat alwie binnen de stad en het schependom van Brugge in zijn levensonderhoud wilde voorzien met «boucken te makene, te scrivene, te byndene of te reedene, met beilden omme in boucken of rollen te stellene te makene, of boucken

3. De bovenstaande bijzonderheden met vermelding van de bronnen worden aangetroffen in L. Gilliodts-van Severen, *L'œuvre de Jean Brito, prototypographe brugeois*, in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, dl. XLVII (1897), passim.

4. Zie: L. Gilliodts-van Severen, *a.w.*, blz. 253-254.

te verlichtene, of met de coopmanschepe van de librarie ende datter toebehoort te doene, hemlieden daermede te ghe-neerene ende tooch daerof te houdene», voortaan het poorterschap van Brugge moest bezitten en lid geworden zijn van het librariërs-gilde ⁵. Het is dus niet ipso facto uitgesloten dat Brito reeds tot het gilde van de librariërs was togetreden vóór hij poorter van Brugge werd. Overigens staat hij reeds als gildebroeder van de librariërs vermeld en had hij zijn jaarlijkse contributie betaald in de oudst bewaarde rekening van dit gilde over het dienstjaar 1454 mei 6 - 1455 mei 6 ⁶.

Van dan af betaalde Brito regelmatig zijn jaarlijkse contributie aan het gilde tot en met het jaar 1483. Na een onderbreking van niet minder dan zes jaar, wordt in de gilderekening over 1490 voor de laatste maal melding gemaakt van de betaling van gildegeld door Jan Brito. In de gilderekening over 1494, tenslotte, staat de betaling van zijn doodschuld geboekt ⁷. Een doodschuld is een schuld, die bij het afsterven van een lid diende betaald te worden, waarvan het bedrag bij de intrede in het gilde vrijwillig was aangegaan en bepaald.

Wat de betaling van gildegeld door Brito in 1490 betreft, dient opgemerkt dat deze betaling geschiedde «in minderinge», dit is: in afbetaling of vereffening van een achterstallige schuld. Hiermede kan bezwaarlijk de achterstal bedoeld geweest zijn van de zes jaar gildegeld, die van 1484 tot en met 1489 door Brito niet gekweten werd, vermits het betaalde bedrag overeenkomt met het gewone gildegeld van één enkel jaar. Daarmede kan ook niet bedoeld geweest zijn de contributie voor het jaar 1490, want in dit geval diende daar niet aan toegevoegd «in minderinghe». Enige aanwijzing omtrent het jaar waarvoor achterstal werd be-

5. Zie: A. Schouteet, *Inventaris van het archief van het voormalige gild van de librariërs te Brugge*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge*, dl. C (1963), blz. 232-233.

6. Zie: Bijlage.

7. Zie: Bijlage.

taald, ontbreekt. En evenmin wordt melding gemaakt van de dienstjaren waarvoor nog gildegeld verschuldigd bleef, wat eerder ongewoon mag genoemd worden.

In ieder geval wijst het in 1490 betaalde bedrag op één enkel jaar achterstallige contributie. Dat het jaar 1484, aansluitend bij het laatste jaar waarvoor de contributie op normale wijze werd gekweten, daarvoor het eerst in aanmerking mag genomen worden, ligt ons inziens voor de hand.

Mag aangenomen worden dat het achterstallige gildegeld voor het jaar 1484 pas in 1490 werd voldaan, dan mag men evengoed aanvaarden dat het minstens even lang zal aangesleept hebben vooraleer de doodschuld van Jan Brito werd ingelost. En dat het niet alleen tijd, maar ook moeite en kosten vanwege het gilde heeft gevergd om in het bezit van de doodschuld van Jan Brito te geraken, laat de gilderekening overigens goed doorschemeren, want er is daarin niet alleen sprake van de doodschuld, maar tevens van «kosten» daaraan verbonden.

Neemt men dit alles in overweging, dan rijst twijfel of Jan Brito wel degelijk in 1494 is overleden, zoals uit de betaling van zijn doodschuld aan het librariërgilde tot nog toe algemeen wordt geconcludeerd. Men krijgt veeleer de indruk dat Brito op een vroeger tijdstip moet gestorven zijn, wellicht in of kort na 1484, zijnde het jaar dat onmiddellijk volgt op 1483 waarin voor de laatste keer op regelmatige wijze het gildegeld werd betaald, en ook het jaar waarvoor in 1490 het achterstallige gildegeld werd gekweten.

De veronderstelling dat Brito omstreeks 1484 is overleden, vindt daarbij nog steun in twee teksten uit de rekeningen van de kerkfabriek van de Sint-Salvatorparochie te Brugge, waarin op datum van 6 september 1484 en van 18 februari 1487 sprake is van de «weduwe» van Jan Brito. Deze teksten luiden als volgt:

Up den VI^{en} dach van septembre anno LXXXIIII, ontfæen over testament van Barbele, de weduwe van Jan Bortoons: II s.gr. ⁸.

8. Brugge, Bisschoppelijk Archief, *rekeningen van de kerkfabriek*

Up den XVIII^{en} dach van sporcle anno LXXXVI. Ontfaen in testamente ... van Jan Bortoens weduwe: XII d. gr. ⁹.

L. Gilliodts heeft de eerstaangehaalde tekst gekend. Hij meende hem aldus te mogen verklaren: op 6 september 1484 heeft de kerkfabriek van Sint-Salvators een bedrag van 2 schelling groot ontvangen ingevolge testamentaire beschikking van Barbara, de weduwe van een zekere Jan Bortoen. Deze Barbara, die in 1484 reeds overleden was vermits haar testament toen reeds werd uitgevoerd, kan onmogelijk met de weduwe van de Brugse drukker vereenzelvigd worden, aangezien Brito toen nog in leven was en pas omstreeks 1494 overleed. Daarenboven meende Gilliodts dat de weduwe van de drukker Brito te vereenzelvigen was met Catharina Bortoen, die in 1494, het jaar waarin de doodschuld van Jan Brito werd vereffend, lid van het librariërs-gilde werd en verder tot en met het jaar 1502 regelmatig haar jaarlijkse contributie aan het gilde betaalde ¹⁰. Steun voor zijn stelling meende Gilliodts te vinden in het feit, dat in 1504, dus kort na de betaling van het laatste jaar gildegeld door Catharina Bortoen, in de gilderekening van de librariërs de ontvangst van de doodschuld van de «weduwe Bortoens» voorkomt. Nadere gegevens omtrent deze laatstgenoemde «weduwe Bortoens» staan niet te onzer beschikking. Niettemin identificeerde Gilliodts haar met de hoger genoemde Catharina Bortoen en concludeerde dat na het afsterven van Jan Brito in 1494 zijn bedrijf en de betaling van zijn contributie aan het librariërs-gilde door zijn weduwe, Catharina Bortoen, werd voortgezet tot zij in 1504 overleed.

van Sint-Salvator te Brugge 1481-1502, fol. 91, nr. 2: rekening over het dienstjaar 1484 mei 3 - 1485 april 18, rubriek: «Hiernaer volghen de testamenten dewelke commen zyn uter porcie van heer Jan Gillis, priestere ende prochiepape ...».

9. *Ib.*, *t.a.p.*, fol. 142, nr. 6: rekening over het dienstjaar 1486 april 10 - 1487 april 30, rubriek: «Eerst, de testamenten dewelke commen zyn uter eerste porcie, dewelke bedient meestre Jan Blockel, als stede houdere van den warachtighe prochiepape die 't wezen zal in toecommende tyd der voors. porcie».

10. Zie: Bijlage.

Verwonderlijk mag het wel genoemd worden, dat Catharina Bortoen, zo zij wel degelijk de weduwe van Jan Brito zou geweest zijn, steeds met de familienaam Bortoen en nooit met haar eigen geslachtsnaam en ook nooit als weduwe in de gilderekeningen wordt betiteld. Hierdoor krijgt men veeleer de indruk met een ongehuwde vrouw, wellicht een dochter van Jan Brito, dan met diens weduwe te doen te hebben, zodat de doodschuld, die in 1504 door de «weduwe Bortoen» aan het librariërs-gilde werd betaald, kan betrekking hebben op de eigenlijke weduwe van de Brugse drukker, Barbara genaamd, die als tweede echtgenote van Jan Brito wellicht enkele jaren jonger was dan hij en hem verscheidene jaren kan overleefd hebben.

Het is inderdaad bekend, dat Jan Brito tweemaal is gehuwd. Zijn eerste vrouw overleed tussen 1459 en 1461. Naar aanleiding van haar afsterven werd in de gilderekening van de librariërs een bedrag geboekt van 14 schelling groot als «ontfaen van der doot van meester Jan Britoens wive»¹¹. De naam — zowel voornaam als geslachtsnaam van deze vrouw — kennen we niet. Ook de naam van zijn tweede vrouw was tot nog toe niet gekend.

Naar onze mening dienen de hoger aangehaalde teksten uit de rekeningen van de kerkfabriek van de Sint-Salvators, in tegenstelling met de mening van Gilliodts, aldus geïnterpreteerd te worden. In september 1484 en in februari 1487 heeft Barbara, de weduwe van de drukker Jan Brito, telkens een bedrag aan de kerkfabriek overgemaakt om te voldoen aan de testamentaire beschikking van haar in 1484 overleden echtgenoot.

Laat ons nu de productie van Jan Brito als drukker even nagaan en zien of er geen tegenspraak is met de door ons geopperde mening dat Brito omstreeks 1484 is overleden. Van Brito kennen we zes werken: *La Deffense*¹², *l'Instruc-*

11. Zie: Bijlage.

12. Over *La Deffense* zie: M.F.A.G. Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au quinzième siècle*, Den Haag, 1874, met

tion et Doctrine ¹³, Harau Martin ¹⁴, Disticha Catonis ¹⁵, Theodolet ¹⁶ en Payse des Brugeois ¹⁷. La Deffense kan gedateerd worden tussen augustus 1477 en april 1478 ¹⁸. Dat werk wordt beschouwd als de oudste druk van Brito. Van de vier volgende werken wordt algemeen aangenomen dat zij tussen 1477 en 1481 werden gedrukt. De Payse des Brugeois, tenslotte, dateert van 1488, maar hier dient onmiddellijk aan toegevoegd dat de toeschrijving aan Brito niet zonder wantrouwen wordt aanvaard. Een nader onderzoek vooral in verband met de aangewende lettertypes, is echter uitgesloten want het enige overgebleven exemplaar, waarvan in 1840 door Baron de Reiffenberg een beschrijving werd gegeven, is sedert lang spoorloos verdwenen ¹⁹.

Opmerking verdient, dat er van de Disticha Catonis eigenlijk twee edities bestaan: een in het Frans en een in het Nederlands ²⁰. Ook het Payse des Brugeois bevat

4 supplementen 1878-90, nr. 559; M.L. Polain, *Catalogue des livres imprimés au quinzième siècle des bibliothèques de Belgique*, Brussel, 1932, 4 dln., nr. 1252; L. Gilliodts-van Severen, *a.w.*, blz. 107-158; G. Cautlet, «*La Deffense de Monseigneur le Duc et Madame la Duchesse d'Autriche et de Bourgongne*». *Description de cet incunable, précédée d'un aperçu critique sur la carrière et l'œuvre de Jean Brito*, in *Bull. du Cercle historique et archéologique de Courtrai*, dl. IV (1906-1907), blz. 67-90; J.W. Enschedé, *La Deffense, na 1477 gedrukt door Brito te Brugge*, in *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, dl. VII (1909), blz. 153.

13. Over l'Instruction et Doctrine, zie Campbell, *a.w.*, nr. 807; Gilliodts-van Severen, *a.w.*, blz. 74-107.

14. Over Harau Martin, zie: Campbell, *a.w.*, nr. 1027; Gilliodts-van Severen, *a.w.*, blz. 74-107.

15. Over Disticha Catonis, zie: Polain, *a.w.*, nr. 1046 en 1047.

16. Over Theodolet, zie: Campbell, *a.w.*, nr. 1651 a.

17. Over Payse des Brugeois, zie: Baron de Reiffenberg, *Impression de Bruges de Van 1488, inconnu à tous les bibliographes*, in *Annuaire de la Bibliothèque de Belgique*, dl. I (1840), blz. 225-226.

18. Volgens E. Picot & H. Stein, *Recueil de pièces historiques imprimées sous le regne de Louis XI*, Parijs, 1923, vol. I, blz. 213-260.

19. Dit exemplaar berustte op de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Het was al zoek geraakt toen M.F.A.G. Campbell in 1874 zijn *Annales de la typographie néerlandaise* publiceerde.

20. Beide edities zijn slechts fragmentarisch bekend. Over de enkele fragmenten van de Nederlandse editie zie: W.L. De Vreese, *Fragment eener vertaling der Disticha Catonis gedrukt door Jan*

Nederlandstalige teksten. De andere Brito-drukken behelzen uitsluitend Franse teksten. Men dient daarbij te bemerken, dat het Nederlands voor Jan Brito een vreemde taal was, die hij wellicht nooit goed machtig is geweest. Hij was inderdaad Fransman van geboorte en verbleef ook geruime tijd in de Franstalige stad Doornik, vóór hij zich te Brugge kwam vestigen.

Twee van de zes genoemde werken zijn onbetwistbaar op de persen van Jan Brito te Brugge gedrukt, want ze zijn voorzien van een gelijkkluidend colofon, waarin niet alleen wordt gezegd dat ze door Brito werden gedrukt, doch waarin de drukker tevens verklaart dat hij, Jan Brito, het middel heeft gevonden om te drukken zonder dat iemand het hem had geleerd ²¹. Hieruit is geconcludeerd geweest dat Brito de drukkunst zou uitgevonden hebben, wat aanleiding heeft gegeven tot een drukke controverse, die in het nadeel van Brito schijnt beslecht.

Het blijkt dus dat er voor de periode van 1484 tot 1488 en van 1488 tot 1494 geen drukken van Brito zijn bekend of aan hem worden toegeschreven. Tijdens de periode van 1484 tot 1494 betaalde Brito ook geen jaarlijkse contributie aan het librariërs-gilde en wordt hij daarenboven ook in geen andere bescheiden aangetroffen. Het enige wat we over hem tijdens deze periode vernemen is de twijfelachtige toeschrijving van de Payse des Brugeois, die in 1488 van de pers kwam. De toeschrijving van deze druk aan Jan Brito berust op het feit dat het werkje blijkbaar te Brugge werd gedrukt op een tijdstip waarop slechts één drukker, namelijk Jan Brito, aldaar bedrijvig scheen. Men heeft daarbij, menen we, onvoldoende rekening gehouden dat er toen nog andere drukkers te Brugge waren, maar hun namen waren zogoed als onbekend en van hun werk

Brito, in *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde*, dl. XIX (1901), blz. 275-283.

21. De tekst van het colofon luidt: «Imprimit hec civis brugensis Brito Johannes inveniens artem nullo monstrante mirandam instrumenta quoque non minus laude stupenda».

kon niets nagewezen worden ²². Brito's grote rivaal, Colard Mansion, had reeds in 1484 een einde gesteld aan zijn bedrijvigheid en aan zijn verblijf te Brugge ²³. Een andere reden, waarom de Payse des Brugeois aan Brito werd toegeschreven, was een zekere gelijkenis met diens bekende drukken. Maar een echt wetenschappelijk onderzoek naar deze gelijkenis werd nooit ingesteld en is, jammer genoeg, thans ook niet meer mogelijk ²⁴.

Volledigheidshalve dient nog vermeld, dat er in de rekeningen van het librariërs-gilde verder nog sprake is van een zekere Marie Bortoens. Haar familienaam wordt soms ook: Bartoens en Bretons gespeld. Ze wordt voor het eerst aangetroffen in de rekening over het jaar 1508 en zij betaalde van dat jaar af regelmatig contributie tot en met het jaar 1522. Meestal wordt zij als «joncvrouwe» betiteld. Ze was blijkbaar aan Jan Brito verwant. We vermoeden dat zij een dochter was uit zijn tweede huwelijk.

Onze stelling dat Jan Brito omstreeks 1484 is overleden, wordt dus niet formeel door zijn drukwerken tegengesproken. Integendeel leveren zijn werken eerder een aanwijzing tot staving van onze mening.

Blijkt nu onze zienswijze omtrent de sterfdatum van Jan Brito juist te zijn, dan mag zijn activiteit als drukker te Brugge met negen à tien jaar worden ingekort. Daarentegen mag de aanvang van zijn drukkersbedrijvigheid wellicht enkele jaren eerder gesteld worden. In dit verband vestigen wij de aandacht op een tot nog toe onbekende post uit de rekeningen van de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuw, die in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge was gevestigd. Uit deze tekst blijkt dat Jan Brito

22. Over deze quasi onbekende Brugse drukkers uit het laatste kwart van de 15e eeuw verschijnt binnenkort een artikel in *De Gulden Passer*.

23. Zie o.m.: A. Visart de Bocarmé, *Recherches sur les imprimeurs brugeois*, Brugge, 1928, blz. 15; A. Viaene, *a.w.*, blz. 157.

24. Zie: W. & L. Hellinga, *The fifteenth-century printing types of the Low Countries*, 2 dln. Amsterdam, 1966.

in 1475 of 1476 papieren beeldekens voor deze broederschap heeft gedrukt²⁵. Deze beeldekens waren weliswaar voorzeker met blokdrukken vervaardigd, doch het is niet uitgesloten dat zij benevens een afbeelding of prent ook tekst behelsden, die met losse lettertypes was gedrukt. In ieder geval ligt het voor de hand, dat Brito met het drukken van deze beeldekens niet aan zijn proefstuk zal geweest zijn en toen reeds een zekere tijd als drukker te Brugge kan werkzaam geweest zijn. Of hij echter toen al drukker was in de echte zin van het woord en voor zijn drukken losse metalen letters bezigde, blijft evenwel een open vraag.

Dat er van deze beeldekens en van de productie van onze drukkers uit deze vroege periode in het algemeen geen exemplaren bewaard bleven, is niet verwonderlijk. Men bedenke dat er in het geheel slechts zes drukwerken van Brito bekend bleven en dat er van ieder van deze werken, die toch op een aanzienlijk aantal exemplaren zijn gedrukt geweest, niet meer dan één of hoogstens een paar exemplaren zijn overgebleven. De eerste producten van onze vroegste drukkers zullen overigens zogoed als uitsluitend bestaan hebben uit zogenaamd klein werk, waaraan uiteraard weinig zorg voor bewaring werd besteed en derhalve vrij gemakkelijk gedoemd waren om volledig te verdwijnen.

Wat hiervan ook moge zijn, belangrijk is het zeker dat met het drukken van «papieren beeldekens» de aanvang van Brito's bedrijvigheid als drukker tot in 1475 of 1476

25. Brugge, Rijksarchief, parochiaal archief van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge, *rekeningen van de broederschap van O.L.-Vrouw ter Sneeuw 1468-1495* (rekening over het dienstjaar 1475 sept. 2 - 1476 dec. 19), fol. 176: «Es te wetene dat de ghilde schuldich blyf tghunt dat hiernaer volghet, twelke ic, Jan de Blazere, verleit ende der ghilde gheleent: ... Item, om de prente van den papieren beilden: XVI s. gr.; item, meester Jan Bortoen om de papieren beilden te prentene: IIII s. X d. gr. ende om de prente te stellene zoo die behoort». - De hier genoemde Jan de Blazere was deken van de broederschap in genoemd dienstjaar.

kan opklimmen en aldus de aanvangsdatum van zijn twee grote rivalen, Mansion en Caxton, met een belangrijke stap benadert.

A. SCHOUTEET

B I J L A G E

1454-1504. - Aantekeningen uit de rekeningen van het gilde van de librariërs te Brugge betreffende de betaling van gildegeld en doodschuld door Jan Brito, door diens weduwe en door Catharina Bortoen.

Fol.	Dienstjaar	Aantekeningen	Rubriek
2v.	1454/55 ¹	Item, Jan Bortoen belooft VI gr.	
9v.	1455/56	Jan Bortoen: VI gr.	Dits naervolghende es dat ic ontfaen hebbe van de ghildebroeders.
10	id.	Jan Bortoen: VI gr.	id.
—	1456/57	(niets)	
15v.	1457/58	Jan Bortoen: VI gr.	Dit es dat ic, Jan van Voude ² ontfanghen hebbe.
17v.	1458/59	Item, meester Jan Bortoen: VI gr.	
20v.	1459/61	Item, ontfaen van meester Jan Bortoen: VI gr.	Ontfanc.
21v.	id.	Item, ontfaen van meester Jan Bortoen: VI gr.	id.

1. De rekeningen 1454/55 en 1455/56 beginnen en eindigen op 6 mei; de rekening 1456/57 begint op 6 mei en eindigt op 1 aug.; de rekening 1457/58 begint in aug. en eindigt op 15 mei; de rekening 1458/59 begint op 16 mei en eindigt op 11 juni; de rekening 1459/61 begint op 12 juni en eindigt op 7 mei; de rekening 1461/62 begint op 1 aug. en eindigt op 26 juli; de rekening 1462/63 begint op 1 aug. en eindigt op 14 jan.; de rekening 1462/64 begint op 27 dec. en de einddatum is niet precies te bepalen; de rekening 1465/67 begint op 18 jan. en eindigt op 29 dec. De volgende rekeningen beginnen alle op 1 jan. en eindigen op 31 dec.

2. Rendant van de betrokken rekening.

22v.	id.	Item, ontfaen van der doot van meester Jan Britoens wive: XIII gr.	Noch ontfaenc.
27	1461/62	Item, ontfaen van Jan Brito: VI gr.	
—	1462/63	(niets)	
30	1462/64	Item, ontfaen van meester Jan Briton: VI gr.	
42	1465/67	Item, ontfaen van meester Jan Brito: III gr.	
43v.	id.	Item, ontfaen van meester Jan Brito: III gr.	
44v.	id.	Item, ontfaen van meester Jan Brito: III gr.	
52	1468	Item, ontfaen van meester Jan Brito: III gr.	
56	1469	Item, van meester Jan Borton: III gr.	
60v.	1470	Item, meester Jan Briton: III gr.	
63v.	1471	Item, meester Jan Borton: III gr.	Dit zyn jaerghelden.
68	1472	Meester Jan Breton: III gr.	't Ontfaenc van ghildebroeders.
—	1473	(niets)	
74	1474	Meester Jan Brito: III gr.	Van jaerghelde.
74v.	id.	Meester Jan Brytoen: III gr.	id.
82v.	1475	Meester Jan Brito: III gr.	Van jaerghelde.
87v.	1476	Meester Jan Briton: III gr.	Van jaerghelt.
—	1477	(rekening incompleet)	
95	1478	Meester Jan Breton: III gr.	Item, eerst van ghildebroeders die niet verachttert en bliven.
98v.	1479	Meester Jan Bortoen: III gr.	Item, eerst van ghildebroeders die niet verachttert en bliven.
102	1480	Meester Jan Bortoen: III gr.	

105	1481	Meester Jan Bortoen: IIII gr.	Van jaerghelde.
105v.	id.	Meester Jan Bortoen: IIII gr.	id.
109v.	1482	Meester Jan Britoen: IIII gr.	Eerts, van jaerghelde.
113	1483	Meester Jan Britoen: IIII gr.	Eerts, van jaerghelde.
	1484	(niets)	
	1485	(niets)	
	1486	(niets)	
	1487	(niets)	
	1488	(niets)	
	1489	(niets)	
134	1490	Meester Jan Breton, in minderinghe: VI gr.	Ontfaen.
	1491	(niets)	
	1492	(niets)	
	1493	(niets)	
140	1494	Callekin Bortons van alle resten: VI gr.	
140v.	id.	Item, de dootschult van meestere Jan Borton boven alle costen: XV gr.	Item, ontfaen van liken van desen vors. jare ende van nieuwe ghildebreeders.
141v.	1495	Item, Callekin Bortoens: III gr.	
145	1496/1501	Katheline Bortoens VII kerven ³ : V gr. VI miten.	
146v.	id.	Kallekin Bertoens III kerven: II gr. VI miten.	
147v.	1502	Callekin Bretons XX kerven, elcken kerf XII miten, comt: X gr.	Noch ontfaen van kerven.
	1503	(niets)	
153	1504	Item, de dootscult van de wedewe Bortoens boven costen: XI gr.	Ontfanghen van liken ende incommen van graciën.

Brugge, stadsarchief, gilde van de librariërs, nr. 76: *rekeningen van het gilde over 1454-1523*.

3. Kerven zijn insnijdingen op een kerfstok, waarmede de achterstallen werden aangetekend.

Mgr. Franciscus Thomas Corselis en de Apostolische Visitatie der Belgische Regulieren (1834-1850)

Korte levensschets.

Franciscus Thomas Corselis werd geboren te Wervik de 29 augustus 1767. Hij deed zijn humaniora te Menen en werd in 1787 doctor artium te Leuven, waar hij wijsbegeerte en theologie studeerde. De 15 maart 1794 werd hij te Brussel priester gewijd. Eerst was hij coadjutor te Zandvoorde, daarna — na een kort verblijf te Coutiches (bisdom Arras) — werd hij pastoor van Sint-Denijs bij Kortrijk. Als onbeëdigd priester moest hij evenwel onderduiken ¹. Na de val van het Directoire, de 9 november 1799, kreeg hij meer bewegingsvrijheid en kon later de dienst in zijn kerk hernemen. In 1809 werd hij deken van het district Menen. In 1817 benoemde Mgr de Broglie hem tot pastoor van St.-Salvator te Brugge en tot deken van de stad. Het was de bisschop zelf die hem installeerde ². De 29 januari 1833 werd

1. Uit die tijd is de volgende anekdote bewaard: Op zekere dag wilde Corselis een zieke de sacramenten gaan toedienen. Hij botste echter op de gendarmes en kon enkel aan het gevaar ontsnappen door zich de ganse dag onder een brug te verbergen, waarboven de vervolger de hele tijd de wacht hield.

2. Deze benoeming — zoals trouwens alle pastoorsbenoemingen sinds het Hollands bewind — was geschied zonder toestemming van de koning. De spanning tussen Willem I en Mgr de Broglie, die haar hoogtepunt bereikte bij diens veroordeling bij verstek tot deportatie, had tot gevolg dat de pastoors, die zonder toestemming van de koning waren benoemd, met geweld uit hun kerken werden geweerd. Zo gebeurde het ook in februari 1818 nogal spectaculair met deken Corselis te Brugge. *L'Observateur belge*, XIV (1818), blz. 284, geciteerd in Ch. Terlinden, *Guillaume Ier et l'Eglise catholique en Belgique (1814-1830)*, I, Brussel 1906, blz. 238, geeft daarvan het volgende verslag: «...Dimanche, vers cinq heures du matin, se rendant à l'église selon sa coutume, il l'a trouvée, ainsi que le cimetière, in-

hij vicaris-generaal van Mgr Boussen. Het jaar daarop, de 27 juni 1834, benoemde Gregorius XVI hem tot apostolisch visitator der Belgische regulieren en tot huisprelaat van Zijne Heiligheid. Als schild koos hij in een veld van zilver een kruis van keel, met als leuze *Ave spes unica*. Mgr Boussen benoemde hem tot aartspriester van het nieuwe kapittel van het bisdom Brugge de 11 september 1834. Bij de dood van de bisschop koos het kapittel hem tot vicaris-capitularis. Hij werd opnieuw vicaris-generaal onder Mgr Malou in 1848. Twee jaar later, de 9 november 1850, gaf hij zijn ontslag als apostolisch visitator en stierf — vrij plots — te Brugge de 30 april 1853³.

vestie de sergens de police, de fantassins, de maréchaussées et de cuirassiers, qui lui ont interdit l'entrée de l'église ... La force armée était sur pied dès quatre heures du matin, et après avoir patrouillé, elle a quitté son poste à huit heures et demie.»

Na de dood van Mgr de Broglie, de 20 juli 1820, ontspande de toestand en konden Corselis en zijn eenentwintig collega's uit Oost- en West-Vlaanderen die verjaagd waren, opnieuw in hun kerken geïntegreerd worden. Zie, over deze tijd, G. De Munck, *Mgr de Broglie en het ontstaan der Nederlandsche grondwet*, in *Collationes Gandavenses*, XVI (1929), blz. 87-91, en R. Deschepper, *De Kerk van België onder 't Hollandsch bewind*, in *Collationes Brugenses*, XXIV (1924), blz. 411-420; XV (1925), blz. 34-41, 124-132, 212-220, 297-302, 364-370 en 449-457.

Na het concordaat van 1827 met Willem I, toen er sprake was van de oprichting van het bisdom Brugge, ijverde Corselis ervoor dat de St.-Salvatorskerk de kathedraal van het nieuwe bisdom zou worden. M.E., *Wederoprichting van het bisdom Brugge*, in *Collationes Brugenses*, XXXIV (1934), blz. 278-279.

Tijdens de Belgische omwenteling ontstond er de 28-29 augustus 1830 ook te Brugge oproer, waarbij verscheidene doden vielen. De burgerlijke overheid deed toen een beroep op het gezag van deken Corselis om de gemoederen te kalmeren. Dit lukte hem vrij vlug, en de 31 augustus ontving hij hiervoor van het stadsbestuur een dank-schrijven. Dom A. Smits, *De Scheuring van het Verenigd Koninkrijk en de Houding van het Vlaamse Land in 1830*, Brugge 1950, blz. 152-153.

3. J.-B. Van Bavegem, *Het Martelaarsboek der Belgische Geestelijkheid*, Gent 1875, blz. 216-217 en Dr Paul Allossery, *Corselis, Frans Thomas*, in *De Katholieke Encyclopaedie*, VIII, Amsterdam 1934, kol. 191. Het archief van het bisdom Brugge bevat het fonds Corselis, dat vijftien lijvige bundels omvat. De archivaris van het bisdom, kan. B. Janssens de Bisthoven, maakte ons vriendelijk attent op P. Frederix, *Frans Thomas Corselis, Apostolisch visitator van de regulieren in België (1834-1850)*, licentiaatsverhandeling, Faculteit van Wijsbegeerte en Letteren, Afdeling B²: Moderne Geschiedenis, Leuven 1968.

De toestand van de regulieren voor de Belgische onafhankelijkheid.

Alle reguliere orden die de Franse revolutie had gesupprimeerd, bleven opgeheven. Wel was er een zekere verzachting gekomen onder het bewind van Napoleon, in die zin dat het feitelijk samenwonen van ex-regulieren geduld werd. Zo werd van 1801 tot 1809 een gedeelte van de benedictijnenabdij Vlierbeek opnieuw betrokken door de abt en enkele monniken ⁴. Ongeveer midden oktober 1801 begon men ook de norbertijnenabdij Averbode opnieuw te betrekken. Onafgebroken bleven er de volgende jaren kanunniken in de abdij ⁵. In 1802 keerden enkele norbertijnen van Park met hun abt terug naar hun abdij ⁶. De cisterciënzers van Westmalle kwamen terug te Westmalle in het begin van 1803 en bleven er tot in 1811, toen een decreet van Napoleon de Trappisten in het keizerrijk afschafte ⁷. De monniken en reguliere kanunniken werden echter geleidelijk in de parochiële zielzorg ingeschakeld, zodat tenslotte slechts één of twee religieuzen in de abdijen bleven, en dan nog alleen om de voormalige abdijskerk als parochiegeestelijke te bedienen.

Het vertrek van het Franse leger in 1814, de proclamatie van Willem I van 1 augustus, waarbij hij de bescherming van de godsdienst beloofde, deed de religieuzen menen dat ze hun kloosterleven konden herstellen. Zo meldden de premonstratenzers van Ninove de 18 oktober 1814 aan het Voorlopig Bewind dat zij het kloosterleven hadden hervat. De overheid liet hen echter weten dat enkel de Vorst de Franse wetten kon tenietdoen ⁸.

4. A. Smeyers, *De Abdij van Vlierbeek*, Vlierbeek 1955, blz. 218.

5. A. Maes, *Het herstel van Averbode*, in *Analecta Praemonstratensia*, X (1934), blz. 214-215.

6. J.E. Jansen, *L'abbaye norbertine du Parc-le-Duc, Huit siècles d'existence, 1129-1929*, Mechelen 1929, blz. 51.

7. *Geschiedenis der Abdij van Westmalle*, Westmalle 1904, blz. 85.

8. S. Stokman, *De Religieuzen en de Onderwijspolitiek der Regeering in het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830)*, 's Gravenhage 1935, blz. 53.

Zo kwam men onder het Hollands bewind tot dezelfde toestand als vroeger. In het jaar 1818 verscheen een reeks koninklijke besluiten waarbij de zogenaamde contemplatieve orden het verbod kregen nog novicen te aanvaarden. Men liet hen evenwel toe samen te blijven tot ze geleidelijk uitgestorven zouden zijn ⁹. Vooral de bedelmonniken hebben hiervan gebruik gemaakt om tenminste bij elkaar te blijven ¹⁰. Enkel de priorij van Westmalle, waar de trappisten de 21 augustus 1814 waren teruggekeerd, werd door het bewind wettelijk erkend en het maximum aantal leden tot veertig beperkt ¹¹.

Het herstel der regulieren.

Artikel 20 van de Belgische grondwet van 7 februari 1831 erkende de volle vrijheid van vereniging. Abdijen en kloosters konden zich dus opnieuw vrij oprichten. Dank zij de ijver van enkele paters ongeschoeide karmelieten waren hun kloosters te Brugge, Gent en Ieper voor de orde behouden. Onder het Hollands bewind hadden zij postulanten naar Italië gestuurd om daar te worden gevormd. Twee dagen nadat het Voorlopig Bewind in zijn decreet van 16 oktober 1830 de vrijheid van vereniging had gewaarborgd, verscheen pater Amatus a S. Familia te Ieper in het habijt van de orde. De jonge kloosterlingen werden uit Italië teruggeroepen en het novitiaat te Ieper geopend. Ook de huizen te Brugge, Gent en Kortrijk werden hersteld ¹². Te Brugge hadden sinds Napoleon steeds kapucijnen in het klooster gewoond. Na de Belgische onafhankelijkheid aanvaardde pater Benedictus van Testelt de 4 oktober 1831 de eerste novice. Bij het uitspreken van zijn geloften, de 8 december 1832, trokken ze

9. L. Delplace, *La Belgique sous Guillaume I, roi des Pays-Bas*, Leuven 1899, blz. 106, geciteerd in A. Maes, *a.c.*, blz. 230.

10. Zie de lijst der kloosterlijke verenigingen in S. Stokman, *op. cit.*, blz. 404-450.

11. *Geschiedenis der abdij van Westmalle*, *op. cit.*, blz. 101-113 en S. Stokman, *op. cit.*, blz. 111-113 en 146-148.

12. Andreas van de H. Maria, *De Orde van Onze Lievevrouw van den Berg Karmel*, Brugge-Kortrijk z.d. (1914), blz. 160.

op voorschrift van hun oversten uit Rome de ordeskleding weer aan ¹³. Einde 1828, dus nog onder het Hollands bewind, stuurden de cisterciënzers van Hemiksem novicen naar de abdij Santa-Croce in Rome. De 1 oktober 1833 huurden zij het voormalig dominicanenklooster te Bornem en installeerden er zich de 14 oktober ¹⁴. Pater Vergauwen, minderbroeder te Tielt, hernam het habijt de 4 oktober 1833 en hervatte er met twee medebroeders het franciscaans leven. Vier andere minderbroeders namen te Sint-Truiden de 7 december 1833 de bruine pij weer aan en hervatten het kloosterleven. Beide kloosters, die tot een verschillende provincie behoorden, namen novicen aan ¹⁵. Een vijftal augustijnen van Gent, die in Italië hun novitiaat hadden gedaan, vernieuwden de 5 mei 1834 hun geloften en trokken het kloosterhabijt weer aan ¹⁶. Ook de norbertijnenabdijen van Averbode, Grimbergen, Park, Postel, Tongerlo, enz., de benedictijnen van Affligem en de dominicanen van Gent bereidden hun herstel voor: men zond supplieken naar Rome ¹⁷, Averbode zond een smeekschrift naar de voormalige abt-generaal van de Premonstratenzers ¹⁸ en men begon de oude gebouwen te herstellen of uit te zien naar andere om er het kloosterleven in te hervatten ¹⁹. De *Journal historique et littéraire* schrijft over deze pogingen in zijn derde nummer van 1834: «Qu'il est beau de voir se réunir des frères longtemps séparés ! Qu'il est consolant de voir reprendre à des vieil-

13. Hildebrand (Raes), *De Kapucijnen in de Nederlanden en het Prinsbisdom Luik*, X, 1, blz. 383-389.

14. B. Van Doninck, *Het voormalig Engelsch Klooster te Bornem*, Leuven 1904, blz. 364-366.

15. E. Van Berlo, *L'Ordre des Frères-Mineurs en Belgique depuis son rétablissement, 1833-1908*, Mechelen 1908, blz. 38-41.

16. A. Keelhoff, *Geschiedenis van het Klooster der Eerw. Paters Eremyten Augustynen te Gent*, Gent 1864, blz. 224.

17. A. Maes, a.c., blz. 241-244 en Dom Bernard (Clonen), *Geschiedenis der Benedictijner Abdij van Affligem*, Gent 1890, blz. 350-353.

18. A. Maes, a.c., blz. 249-251.

19. *Journal historique et littéraire*, I (1834), blz. 150-151 en C. De Clercq, *De seculiere geestelijken, mannelijke en vrouwelijke religieuzen te lande*, in *Flandria Nostra*, IV, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven 1959, blz. 198-201.

lards, déjà accablés d'infirmités, ces antiques observances, qui ne peuvent ne pas coûter à la nature ! Qu'il est consolant, encore une fois, d'apprendre que de jeunes prêtres sollicitent la faveur d'aller puiser dans la société des anciens l'esprit des Benoît, des Norbert et des Bernard ! ²⁰.

Houding van het episcopaat.

Het herstel van de exempte orden werd niet onverdeeld gunstig onthaald door de Belgische bisschoppen. Wat betreft Mgr Sterckx, de aartsbisschop van Mechelen, was het een publiek geheim dat hij de regulieren niet gunstig gezind was ²¹. De houding van het episcopaat was toch wel enigszins te begrijpen:

Vooreerst stonden de bisschoppen voor het probleem dat verschillende bisdommen gebrek leden aan priesters. In sommige bisdommen (Mechelen en Doornik) was het aantal priesters aanzienlijk verminderd. In de andere bisdommen was de toestand beter, maar daar stond men voor een bedenkelijke vergrijzing van de clerus ²². Het is derhalve niet te verwonderen dat de bisschoppen met lede ogen bekwame priesters uit de diocesane rangen zagen verdwijnen ²³. Vergeten we trouwens niet dat vele orden zich nog niet tenvolle ten dienste konden stellen van het apostolaat, daar een groot deel der religieuzen moest dienen om de nieuwe kandidaten te vormen ²⁴.

20. *a.c.*, blz. 151.

21. Dit blijkt o.m. uit een schrijven van de prior van Tongerlo aan de provisor van Averbode, 25 juli 1832. A. Maes, *a.c.*, blz. 242. Het ging zo ver dat de paters hun kloosterkleed omwisselden tegen de soutane, wanneer ze naar het bisdom gingen, dit om de aartsbisschop niet te ontstemmen. Hildebrand (Raes), *op. cit.*, blz. 410.

22. A. Hodüm, *De godsdienstige toestand van België voor de Belgische omwenteling*, in *Collationes Brugenses*, XXXVII (1937), noot 2, blz. 53-54.

23. Zo verzette Mgr Van Bommel, bisschop van Luik, zich geruime tijd tegen de intrede bij de Franciscanen van Lambert Dirix, filosofieprofessor aan het klein-seminarie van Sint-Truiden. A. Van Puymbrouck, *Franciscus' Zonen te Sint-Truiden*, Gent z.d. (1891), blz. 319.

24. Hildebrand (Raes), *op. cit.*, noot 1, blz. 410.

Een andere reden tot ongerustheid was de exemptie. Onder voorwendsel dat men behoefte had aan een eenheids-pastoraal, nu men geplaatst stond voor de dringende taak van herkerstening der bevolking, was aartsbisschop Sterckx sterk gekant tegen de exemptie. Hij handelde over deze kwestie met zijn suffragaanbisschoppen en vroeg in hun naam in een schrijven van 11 juli 1832 aan de H. Stoel dat de exemptie orden voortaan onder de rechtsmacht van de bisschop zouden komen. De voornaamste motieven die de bisschoppen aanhaalden, waren het verlangen naar goede roepingen, degelijke studies en een priesterlijke opleiding die bekwame zielzorgers leverde. Paus Gregorius XVI, die zelf regulier was, meende dat het verkieslijker was de exemptie te behouden, maar met het oog op de eenheid in de pastoraal stelde hij voor de regulieren aan het gezag van de aartsbisschop te onderwerpen als apostolisch delegaat of visitator, omdat de H. Stoel nog geen diplomatieke betrekkingen had te Brussel (Schrijven van de H. Stoel aan Sterckx, 29 september 1832). Opnieuw richtte aartsbisschop Sterckx zich tot Rome om de exemptie toch minstens op bepaalde punten te beperken. Hij was verder de mening toegedaan dat het niet wijs zou zijn dat hijzelf apostolisch visitator zou worden (Schrijven van 30 december 1832). In een later schrijven stelde hij voor deze taak aan een regulier toe te vertrouwen (24 augustus 1833), Rome verkoos evenwel een seculier priester en vroeg aan de aartsbisschop een kandidaat voor te stellen (Schrijven van de H. Stoel aan Sterckx, 22 februari 1834). De Belgische bisschoppen stelden Franciscus Thomas Corselis voor, vicaris-generaal van Mgr Boussemont²⁵.

Benoeming van Franciscus Thomas Corselis.

Door de breve *Cum Religiosae* van 27 juni 1834 benoemde paus Gregorius XVI Franciscus Thomas Corselis tot huisprelaat en apostolisch visitator en apostolisch delegaat

²⁵ A. Simon, *Le Cardinal Sterckx et son temps (1792-1867)*, II, Wetteren 1950, blz. 50-51.

van de reguliere orden die door de Franse revolutie waren opgeheven en nu weer dienden opgericht. Van Corselis hingen alle regulieren af, behalve de Jezüieten en de Redemptoristen. Hij werd niet enkel bekleed met al de bevoegdheden eigen aan dit ambt, maar ook met die van de algemene oversten van elke orde. Niet ten onrechte heeft men hem later de paus van de regulieren genoemd. Voor hen vertegenwoordigde hij de H. Stoel zelf, zodat — later — zelfs de nuntiatuur zich met zijn aangelegenheden niet mocht inlaten²⁶. Om zijn ambt behoorlijk te kunnen uitoefenen mocht hij covisitatores benoemen om hem bij te staan. Verder diende hij verslag te geven van de visitatie en daartoe moest hij een secretaris benoemen²⁷.

26. Hildebrand (Raes), *op. cit.*, blz. 349.

27. We geven hier de voornaamste gedeelten van de breve:

Dilecto Filio prbro. Fr.Th. Corselis ...

Gregorius PP. XVI. Dilecte fili noster, salutem et apl.cam Bend.nem.

CUM RELIGIOSAE familiae non modo Christianae, verum civili etiam reipublicae magnum decus atque praesidium afferant ...

Aliquem spectatum atque idoneum ecclum virum eligere statuimus in Visitatorem et Delegatum apl.cum omnium et singulorum regularium ordinum, qui in Belgio existunt, quique temporum asperitate extincti, iam ab apl.ca hac Sede probati ibi iterum sunt instaurandi. Eiusmodi vero grave munus tibi, dilecte fili, quem per similes apl.cas litteras hodierno die datas praesulem nostrum domesticum renuntiamus, committendum censuimus ...

Itaque hisce litteris auctoritate Nostra apl.ca te, dilecte fili, ad nostrum et hujus sanctae Sedis beneplacitum in Visitatorem et Delegatum apl.cum eligimus, constituimus, et deputamus, omnium et singulorum regularium Ordinum, qui in praesenti in Belgio existunt, quique sublatis, et ab hac apl.ca Sede probati, ibi sunt restituendi, cujusque regulae sint atque instituti. Quamobrem tibi non solum omnes et singulas facultates concedimus atque impertimur, quae hujusmodi propriae sunt muneris, verum etiam eas omnes tribuimus facultates, quibus supremi moderatores, seu generales cujusque regularis ordinis pollent atque fruuntur. Ut autem hujusmodi munere facilius perfungi possis, tibi etiam facultatem facimus, cujus vi, alios ecclios viros probitate, scientia, prudentia spectatos eligere valeas, qui convisitatoris munere honestati auxiliarem tibi operam praebent, et sacrae visitationis opus tecum conficiant ...

Denique volumus, ut acta omnia ejusdem visitationis, opera alicujus publici scribae a te eligendi, seu tabularii scripto mandentur, utque eadem acta quum visitatio, et apl.ca delegatio confecta fuerit, vel etiam ante, si ita nobis, nostrisque successoribus videbitur huic apl.cae Sedi tradenda et mittenda cures ...

Als covisitators nam hij o.m. voor het bisdom Luik achtereenvolgens Mgr N.-T. Dehesselle, de latere bisschop van Namen, en Mgr H. Neven; voor het bisdom Gent achtereenvolgens kan. B. Desmet, Mgr E. Pycke de ten Aerde en kan. M. Van de Waele ²⁸; voor Mechelen groot-vicaris Van der Linden, daarna J.M.C. Van Steven, O. Praem. (Sint-Michiels, Antwerpen) en prof. M. Verhoeven ²⁹. Als secretaris nam Corselis eerst A.F. Van Heede en daarna, in 1841, J.I. Scherpereel. Deze behield zijn ambt na het ontslag van Mgr Corselis en nam als covisitor van de nuntius feitelijk voor het grootste deel de taak van Corselis over ³⁰.

Het nieuws van de benoeming werd aan de regulieren meegedeeld, die zo vlug mogelijk contact opnamen met de apostolische visitor. Zo vergaderden vertegenwoordigers van de norbertijnenabdijen van Averbode, Drogen en Park de 5 augustus 1834 te Brugge bij Corselis en hielden er een eerste algemene bespreking ³¹. Spoedig rezen er onzekerheden over de uitgestrektheid van de zending van Mgr Corselis. Daarom vroeg Corselis in een schrijven van 9 augustus 1834 aan de H. Stoel hoever zijn macht reikte ³². Een schrijven van de Apostolische Stoel van 23 september 1834 omschreef in een vijftiental punten de bevoegdheden waarover Mgr Corselis beschikte. De voornaamste hiervan waren: opgeheven kloosters herstellen; de religieuzen erin terugroepen; de canonieke visitatie doen in de kloosters, waarbij hij instructies kreeg hoe zo een visitatie diende te geschieden; zorgen voor het naleven van de regeltucht; de toelating geven novicen te aanvaarden en tot de plechtige professie toe te laten, dit alles volgens het canonieke recht; regulieren van het ene

Datum Romae apud Sanctum Petrum sub annulo piscatoris die vigesima septima Junii millesimo octingentesimo trigesimo quarto, pontif. n.a. quarto.

A. Maes, *a.c.*, blz. 254.

28. E. Van Berlo, *op. cit.*, noot 1, blz. 188.

29. A. Maes, *a.c.*, blz. 258 en W. Sangers-G. Van Der Linden, *De Kruisberen te Diest, 1845-1945*, Diest 1945, noot 47, blz. 33.

30. C. De Clercq, *op. cit.*, blz. 196.

31. A. Maes, *a.c.*, blz. 255.

32. A. Simon, *op. cit.*, blz. 51.

klooster naar een ander van dezelfde orde overplaatsen; op vaststaande tijden de kapittels bijeenroepen en voorzitten voor de keuze van de oversten en andere ambtsdragers; de gekozen oversten bevestigen; jurisdictie verlenen om biecht te horen, enz. ³³.

Kritische beschouwingen.

De taak die aan Mgr Corselis was toevertrouwd, moest noodzakelijk, afgezien dus van de persoon van Mgr Corselis, aanleiding geven tot vele conflicten.

Een eerste factor van moeilijkheden was het feit dat de ganse opdracht in handen gelegd werd van een seculier priester. Deze stond voor de praktisch onmogelijke opgave de eigen spiritualiteit en de speciale organisatie van elke orde te leren kennen. Zo bekleog zich inderdaad bijv. de ongeschoeide karmeliet, Andreas a S. Familia, in een schrijven van 6 juni 1842, bij Mgr Bourssen dat Mgr Corselis tijdens zijn visitatie veel te algemene vragen stelde en hij verklaarde dat de visitator sommige religieuzen geen vertrouwen inboezemde precies omdat hij seculier priester was ³⁴. De overste van de cisterciënzerabdij van Bornem gaf zijn ontevredenheid erover te kennen dat Mgr Corselis weinig vertrouwd was met het kerkelijk recht, bijzonder in verband met de reguleren en dat hij soms zaken voorschreef die strijdig waren met de algemene gebruiken ³⁵.

Een andere bron van moeilijkheden was het feit dat de apostolische visitator alle jurisdictie over de paters gekregen had, zelfs met uitsluiting van de eigen provinciale of generale overste, wiens macht hieromtrent geschorst was. Heel vlug zouden er dan ook wrijvingen ontstaan, zoals bijv. bij de

33. E. Van Berlo, *op. cit.*, blz. 187.

34. A. Simon, *op. cit.*, blz. 52.

35. ...ha (il P. Roberto Van Ommeren) esposto a questa S.C. che il P. Corselis ... poco o niente è versata nel diritto canonico, specialmente in ciò che riguarda i regolari ... (il medesimo P. Corselis) vuol prescrivere delle cose contrarie agli usi generali. Schrijven uit Rome aan de nuntiatuur te Brussel, 15 mei 1843.

dominicanen te Gent. Het klooster behoorde tot de Nederduitse provincie, die ook de Hollandse missie omvatte. Provinciaal was de Nederlander, P.J.D. Raken. Hij had de 27 juli 1835 pater Ackerman tot zijn vicaris in België benoemd en pater Braeckman tot prior van het klooster³⁶. Het klooster van Gent bestemde hij tot novitiaatshuis voor Noord en Zuid. Bij latere maatregelen en benoemingen deed echter Mgr Corselis, die de eerste benoemingen had bevestigd, zijn rechten gelden tegenover de aanspraken van de provinciaal en weigerde zijn maatregelen te erkennen. De provinciaal begaf zich in juli 1836 naar Gent om te trachten de geschillen uit de weg te ruimen. Mgr Corselis hield evenwel vast aan zijn rechten en verbrak alle betrekking met Nederland. De provinciaal trok zich dan volledig terug. De Gentse communititeit zond in 1839 een rekest naar Rome om weer onder P. Raken als provinciaal te mogen staan. Ook in 1840 deden zij pogingen in dezelfde zin, evenwel zonder resultaat³⁷. Een ander voorbeeld is het geval van het minderbroedersklooster van Sint-Truiden, waar pater L. Dirix sinds 1840 gardiaan was. Het klooster maakte deel uit van de Nederduitse provincie, maar de gardiaan deed pogingen om de kloosters van Tielt, Gent en Sint-Truiden te verenigen in een afzonderlijke Belgische provincie, los van de Nederduitse. De pogingen mislukten en de Congregatie van de Propaganda besliste door een rescript van 10 januari 1841 dat Sint-Truiden bij de Nederduitse provincie bleef en onder haar gezag ressorteerde. De overste van de provincie meende dat Sint-Truiden daardoor onttrokken was aan de macht van Mgr Corselis, die dan ook voortaan niet meer tussenbeide kwam te Sint-Truiden. Moeilijkheden tussen de gardiaan en de provinciale vicaris deden het decreet van 10 januari echter in vraag stellen. Ten eerste strekte zich de bevoegdheid van de Congregatie van de Propaganda wel uit

36. J. Arts, *De Predikbeeren te Gent, 1228-1854*, Gent 1913, blz. 517.

37. J. Arts, *op. cit.*, blz. 529-531.

over Nederland, maar niet over België en secundo, zelfs indien het decreet toch van kracht was voor Sint-Truiden, dan volgde daaruit nog niet dat het decreet de breve van 27 juni 1834 ongedaan had gemaakt. Rome sprak zich niet uit, maar vaardigde in 1842 het oprichtingsdecreet uit van de afzonderlijke Belgische provincie van de H. Jozef. Maar opnieuw stond men voor de vraag wie de benoemingen van de provinciaal, de custos en de definitoren zou doen. De minister-generaal van de orde had zich immers die benoemingen voorbehouden wegens het te klein aantal leden in de provincie. Rome besliste dat die benoemingen niet door de minister-generaal, maar door Corselis dienden te gebeuren ³⁸.

Een verdere aanleiding tot moeilijkheden was de verhouding van de apostolische visitator tot de geestelijke en burgerlijke overheid.

Er was vooreerst de nuntiatuur te Brussel, die ongaarne zag dat de zending die aan Mgr Corselis was toevertrouwd op een ogenblik dat er nog geen nuntiatuur was te Brussel, buiten haar bevoegdheid bleef. Klachten bereikten Rome en men vreesde te Rome dat de apostolische visitator zijn zending niet goed vervulde. Er liepen in 1841 zelfs geruchten dat hij zou vervangen worden ³⁹. In een schrijven van 17 december 1841 vanuit Rome vroeg men aan Fornari discreet na te gaan of Corselis zijn taak goed volbracht en of het voordelig was dat hij zijn opdracht verderzette dan wel of het beter ware ze stop te zetten. In een schrijven van 15 mei 1843 werd dezelfde vraag in bijna identieke woorden herhaald aan Mgr Pecci, die Corselis weinig scheen te waarderen. In een schrijven van december 1844 aan kardinaal Lambruschini vroeg Mgr Pecci zich af of het ogenblik niet rijp was de visitatie van de regulieren aan de nuntius over te dragen. De visitatie was immers aan Corselis opgedragen, toen er geen diplomatiek vertegenwoordiger was van de

38. E. Van Berlo, *op cit.*, blz. 55-89.

39. Hildebrand (Raes), *op. cit.*, blz. 428.

H. Stoel te Brussel, iets wat nu wel het geval was. De bisschoppen hielden er evenwel aan dat Corselis bleef ⁴⁰.

Vervolgens waren er de bisschoppen. Men weet reeds hoezeer vooral de aartsbisschop van Mechelen gekant was tegen de rechten en privileges van de regulieren. Heel vlug hadden de regulieren de waarde ontdekt van de internuntius. Zij richtten zich tot hem om hun rechten te verdedigen tegen de bisschoppen en Corselis, aan wie o.m. Fornari verweet dat hij een al te grote volgzaamheid tegenover de bisschoppen aan de dag legde. Ook bovengenoemde Robertus Van Ommeren verklaarde dat Corselis steeds vreesde de bisschoppen te mishagen. Wanneer Van Ommeren sprak over een of ander privilege, antwoordde Corselis met de H. Bernardus: «Hoc sit maximum privilegium, nullum habere privilegium». Een haard van onenigheid tussen de kardinaal van Mechelen en de Norbertijnen was verder het feit dat de premonstratenzers meerdere parochies bedienden. Sterckx was daartegen gekant. Hij toonde zich ook streng om regulieren toe te laten tot de wijdingen. De overste van Tongerlo beklagde zich daarover. In 1845 moest de Congregatie van de Bisschoppen en de Regulieren aan Mgr Corselis vragen de Norbertijnen tegen Sterckx te beschermen. Na de dood van Gregorius XVI vertrok kardinaal Sterckx naar Rome voor de pauskeuze. Hij maakte ervan gebruik om Pius IX een brief te overhandigen, waarin hij weerom pleitte voor een beperking van de exemptie van de regulieren. Hij vroeg dat in die zin instructies aan Corselis zouden gegeven worden ⁴¹. Zo stond Corselis steeds tussen twee vuren.

Tenslotte was er de burgerlijke overheid. Koning Leopold I was de mening toegedaan dat de ijver van de apostolische visitor al te groot was. Hij vond dat Corselis de verspreiding van de reguliere orden te zeer begunstigde. De koning had graag het aantal religieuzen eerder minder talrijk gezien. Later, toen de samenwerking met de bisschop-

40. A. Simon, *op. cit.*, blz. 52.

41. A. Simon, *op. cit.*, blz. 86-89.

pen minder vlot verliep, veranderde hij van opinie. Hij vond het toen van nut dat een deel van de clerus, nl. de regulieren, niet blindelings de stem van Mechelen volgde ⁴².

De Apostolische visitatie.

Een volledig overzicht geven van de vele activiteiten van Mgr Corselis is, binnen het bestek van dit artikel, onmogelijk. We zullen ons daarom beperken tot enige typische gevallen, die samen ons toch een voldoende beeld geven van wat de visitatie van Mgr Corselis inhield.

Het herstel van de kloosters.

Zelden kwam de visitator rechtstreeks tussen in de oprichting of het herstel van een klooster. In één enkel geval heeft Mgr Corselis zich verzet tegen het herstel van een abdij, nl. van de norbertijnenabdij van Floreffe. De gebouwen ervan werden sinds 1819 gebruikt als klein-seminarie voor het bisdom Namen. Het herstel van Floreffe zou met een de afschaffing van het Klein-seminarie met zich meebrengen. Daarom raadde Corselis de reguliere kanunniken af te herbeginnen ⁴³. Het was vooral het herstel van de abdijen dat Mgr Corselis heel wat hoofdbrekens bezorgde. Kort na zijn benoeming, de 26 augustus 1834, belegde hij te Mechelen een vergadering, waar zes norbertijnenabdijen en de benedictijnenabdij van Affligem vertegenwoordigd waren. Gedurende de maand september werd een serie nieuwe vergaderingen belegd, speciaal voor de Norbertijnen, en wel in de abdijen van Park, Averbode, Grimbergen, enz. ⁴⁴. Voor welke moeilijkheden stond men ?

Een eerste probleem was de plaats om de abdij te herstellen. Sommige abdijen waren inderdaad verwoest of in

42. A. Simon, *op. cit.*, blz. 52 en P. Frederix, *op. cit.*, noot 2, blz. 130.

43. A. Maes, *De laatste dagen der abdij van Floreffe*, in *Analecta Praemonstratensia*, VII (1931), blz. 108-142.

44. A. Maes, *Het herstel van Averbode, a.c.*, blz. 256-259.

vreemde handen. Affligem bijv. was totaal verwoest, op het zgn. bisschoppenhuis na. Het was daarenboven in vreemde handen. Zelfs indien de grond in hun bezit ware gekomen, dan hadden zij toch de middelen niet om er opnieuw een kerk en een klooster te bouwen ⁴⁵. Ook Tongerlo en Postel waren in vreemde handen. Men keek dus uit naar andere mogelijkheden volgens het voorbeeld van de cisterciënzers van Hemiksem, die zich te Bornem hadden gevestigd. Affligem besloot het oude kapucijnenklooster te Dendermonde te kopen ⁴⁶; Tongerlo huurde op het einde van 1837 het kasteel van Halmale te Broechem, waar het abdijleven werd hervat in februari 1838. Maar reeds in 1839 kon men een deel van Tongerlo terugkopen en de 1 juli 1840 was men weer te Tongerlo ⁴⁷; Postel kocht het oude minderbroedersklooster te Rekem. De norbertijnen van Postel kwamen in 1847 weer in het bezit van hun abdij en keerden er terug de 27 september 1847 ⁴⁸. Alleen Affligem bleef te Dendermonde, waar Mgr Corselis het de 26 oktober 1841 canoniek herstelde ⁴⁹.

Een andere moeilijkheid was het personeel. Mgr Corselis eiste vijf à zes kloosterlingen ter plaatse, vooraleer een abdij canoniek hersteld kon worden en zij het recht had een eigen novitiat te hebben ⁵⁰. Nu keerden niet alle nog levende kanunniken en monniken naar hun abdij terug. Ze waren in functie, te oud of te ziek of hadden eenvoudig geen zin om

45. *Journal historique et littéraire, a.c.*, blz. 151.

46. A. De Cock, *Dom Benedictus Van den Brulle O.S.B., de eerste Vlaamse benedictijnenabt na de Franse revolutie*, in *De Gedenkschriften van de Oudheidkunde Kring van het Land van Dendermonde*, XIX (1970), blz. 86.

47. W. Van Spilbeek, *De Abdij van Tongerlo*, Lier-Geel 1888, blz. 622-624.

48. Th. I. Welvaarts, *Geschiedenis der Abdij van Postel, Turnhout's Hertogenbos* 1878, blz. 397-400.

49. A. De Cock, *a.c.*, blz. 88. Slechts in 1869 kon Dendermonde Affligem gedeeltelijk terugkopen en er in 1870 een novitiatshuis oprichten, dat in 1887 abdij werd. Dom Bernard (Clonen), *op. cit.*, blz. 356.

50. A. Maes, *Het herstel van Averbode, a.c.*, blz. 259 en A. De Cock, *a.c.*, blz. 88.

terug te keren⁵¹. Corselis was wijs genoeg om in te zien dat het beter was niemand van de vroegere religieuzen te dwingen het gemeenschapsleven te hervatten, alhoewel hij daartoe het volste recht had⁵². Toch gaf hij, hoe miniem ook het groepje was dat wilde herbeginnen, iedereen de kans de poging tot herstel te wagen. Maar daarvoor waren postulanten nodig en die moesten worden gevormd. Doch waar? Voor de Norbertijnen was er geen probleem. Averbode had zes religieuzen ter plaatse. Daarom besloot Corselis dat Averbode een eigen novitiaat zou hebben en voorlopig de novicen mocht aanvaarden van de andere norbertijnenabdijen die nog aan hun herstel werkten. Ook Park zou een eigen novitiaat mogen hebben⁵³. Voor de benedictijnen van Affligem lag de zaak anders: er was geen andere benedictijnenabdij. Daarom suggereerde Corselis in zijn schrijven van 28 juni 1835 dat zij het voorbeeld van Bornem zouden volgen en hun novicen naar Rome zouden zenden. Naderhand liet hij hen evenwel toe dat ze hun novitiaat deden in de cisterciënzerabdij van Bornem⁵⁴. Een andere vraag wachtte nu op een oplossing: Tot welke abdij behoorden de novicen van nog niet officieel herstelde abdijen na het afleggen van hun geloften, wanneer de herstelling van die abdijen later niet zou doorgaan⁵⁵? Voor welke abdij moesten zij hun stabiliteit kiezen bij het uitspreken van hun geloften? Na meerdere oplossingen onderzocht te hebben, besliste Corselis uiteindelijk dat de novice professie zou doen voor de abdij door dewelke hij aanvaard was, maar met de voorwaarde dat, indien zijn abdij niet werd heropgericht, hij zou geïncorporeerd worden in de abdij waarin hij zijn geloften had afgelegd⁵⁶.

51. A. De Cock, *a.c.*, blz. 87.

52. Brief van Corselis aan V. D'Haens, 28-6-1835.

53. A. Maes, *a.c.*, blz. 258.

54. A. De Cock, *a.c.*, blz. 86.

55. Dat dit geen ijdele vraag was, leert ons de geschiedenis van het wilhelmietenklooster van Huibergen. Dit zond novicen naar Bornem, maar de poging tot herstel mislukte. Zij werden dan monnik in Bornem. *Geschiedenis van het Klooster te Huybergen*, (Bergen op Zoom 1907), blz. 333-334, 345-346.

56. A. Maes, *a.c.*, blz. 274-275.

Het herstel van een abdij kreeg dan gewoonlijk zijn beslag door een decreet van Corselis. Was het vereiste aantal kloosterlingen aanwezig, dan vroeg Mgr Corselis, indien natuurlijk de andere, door het canoniek recht vereiste voorwaarden aanwezig waren, de instemming van de bisschop en ging dan over tot de acte van canonieke instauratie, waarbij hij de abdij toelating gaf een eigen novituaat te hebben ⁵⁷.

De canonieke visitatie.

In het begin geschiedde de canonieke visitatie hetzij door Mgr Corselis zelf (bijv. te Tielt in 1840, te Dendermonde in mei 1843), hetzij door een van zijn covisitatoeren (bijv. Mgr Dehesselle te Sint-Truiden in 1835 en Mgr Neven eveneens te Sint-Truiden in 1841).

Later, mogelijks ten gevolge van de klacht van dom Robertus Van Ommeren, overste van Bornem, dat ook de covisitatoers steeds seculieren waren, en ook omdat het herstel der orden geleidelijk zijn voltooiing naderde, werd de canonieke visitatie verricht volgens het eigen ordensrecht. Zo was het bij de Franciscanen normaal de minister provincialis die de visitatie deed, hoewel het toch nog voorkwam dat Corselis zelf of een covisitor de visitatie deed ⁵⁸. Om de Norbertijnen ter wille te zijn, had Corselis reeds in augustus 1842 J.M.C. Van Steven, regent van de voormalige St.-Michielsabdij van Antwerpen, tot covisitor benoemd. Hij ontgoochelde echter en kreeg geen Norbertijn als opvolger ⁵⁹.

Hoe verliep zo een visitatie? Nemen we als eerste voorbeeld de canonieke visitatie in maart 1835 bij de kapucijnen van Brugge. Samen met zijn covisitor van het bisdom Brugge, kan. Simons, ondervroeg Corselis elke kloosterling afzonderlijk. Een verslag werd opgemaakt, waarin de op- en aanmerkingen van de religieuzen werden opgetekend. Positieve punten eruit waren dat men voor de zieken goed zorg

57. A. Maes, *a.c.*, blz. 279-280 en A. De Cock, *a.c.*, blz. 88.

58. E. Van Berlo, *op. cit.*, blz. 189.

59. P. Frederix, *op. cit.*, blz. 203-215.

droeg, dat de ijver voor gebed en koor bij de meesten zeer goed was. Als besluit liet Corselis in april een reeks maatregelen afkondigen, die op verscheidene punten een verbetering van de discipline beoogden. Dispensaties en verzachtingen die door de tijdsomstandigheden waren ingevoerd, dienden zo spoedig mogelijk weer te worden afgeschaft. Het silentium kon beter onderhouden worden. Wat betreft de franciscaanse armoede eiste Corselis dat er voortaan beter toezicht zou gehouden worden bij het behandelen van geld. Tenslotte verordende hij dat de besluiten van de visitatie de drie eerstvolgende maanden telkens eenmaal voorgelezen zouden worden ⁶⁰.

Een ander voorbeeld is de canonieke visitatie bij de benedictijnen te Dendermonde de 29 mei 1843. Eerst onderzocht Corselis de algemene toestand van de abdij, waarbij hij zich duidelijk inspireerde op de vragenlijst, bij de visitatie te gebruiken, zoals we die vinden als aanhangsel bij het schrijven van de H. Stoel aan Corselis van 23 september 1834. Vervolgens ondervroeg Mgr Corselis alle monniken afzonderlijk. Ernstige misbruiken waren er niet. Men kloeg over een zekere loslippigheid buitenshuis van de oude overste van Affligem; ook hier kon de stilzwijgendheid beter onderhouden worden en er was soms tegenstrijdigheid tussen de bevelen van de superior en die van zijn prior. Maar anderzijds werd het koorofficie goed verzorgd en was er een ernstig verlangen naar meer verdieping in het geestelijk leven. Ook hier schreef Corselis bepaalde verbeteringen in de observantie voor. Alles bij elkaar samenvattend, kon hij getuigen: «*Frares bonis moribus sunt praediti*» ⁶¹.

Benoeming van de oversten.

In het begin, toen het herstel nog in volle gang was, bevestigde Corselis hen als oversten, die hetzij door hun ho-

60. Hildebrand (Raes), *op. cit.*, blz. 390-393.

61. Bisschoppelijk Archief Brugge, *Fonds Corselis*, C 565, lias der Benedictijnen.

gere oversten waren aangeduid (zo bevestigde hij te Tielt pater Vergauwen), hetzij door hun medebroeders waren verkozen (zo bevestigde hij Arnold Van Puttegem, tot prior van Tongerlo gekozen in 1832, de 16 september 1834 en confirmeerde de keuze in 1825 van Veremundus D'Haens tot overste van Affligem in een schrijven van 24 november 1836) ⁶².

Later zat hij of zijn covisitor de verkiezing voor, die dan normaal volgens het ordesrecht verliep en benoemde de aldus volgens het recht gekozene. Zo zat hij te Averbode de keuze voor van S. de Lespes de 20 mei 1843 en de keuze van F. Mahieux de 15 februari 1848. Een eigenaardigheid in de abdijen was, dat, hoewel zij bij hun oprichtingsdecreet het recht gekregen hadden een abt te kiezen, de abdijen in feite lange tijd bestuurd werden door een «superior», die we het best kunnen bestempelen als een niet-gemijterde abt ⁶³.

Bij de Franciscanen benoemde hij, na consultatie van de geproteste priesters, de provinciaal, de custos en de definitoren. Hij of zijn covisitor zaten de definitoriale vergadering voor, waarin de plaatselijke oversten werden benoemd ⁶⁴.

Soms benoemde Corselis, zonder dat er stemming plaats vond. Zo benoemde hij in 1839 pater Justus bij de kapucijnen van Brugge zonder verkiezing te houden, omdat hij vernomen had dat er twee partijen in het klooster waren ⁶⁵. Bij de benedictijnen van Affligem stelde hij de 11 september 1846 Benedictus Van den Brulle tot overste aan, omdat de monniken hun nieuwe overste slechts tijdelijk wensten en hij terecht van oordeel was dat dit tegen de regel van St. Benedictus was ⁶⁶.

62. E. Van Berlo, *op. cit.*, blz. 191; W. Van Spilbeeck, *op. cit.*, blz. 621 en Dom Bernard (Clonen), *op. cit.*, blz. 354-355.

63. *De Norbertijner Abdij van Averbode*, Averbode 1920, blz. 285-286, 291, 293.

64. E. Van Berlo, *op. cit.*, blz. 191-192.

65. Hildebrand (Raes), *op. cit.*, blz. 413.

66. A. De Cock, *a.c.*, blz. 88.

Onderlinge hulp, degelijke opleiding.

De trappistenabdij van Westvleteren, gesticht vanuit de Franse abdij Notre Dame du Gard in 1831, had het in de eerste jaren van haar bestaan zeer hard. Daarom zocht men naar hulp. De prior, pater Franciscus-Maria Van Langendonck, ontbood Mgr Corselis naar Westvleteren. Op 5 februari 1835 kwam hij naar Westvleteren. Om Westvleteren te helpen dacht Corselis aan Westmalle en vroeg hen minstens iemand te zenden en aan St.-Sixtus zo de dringende hulp te zenden die het nodig had. Dit zou echter pas gebeuren, nadat Westmalle de 22 april 1836 abdij geworden was en het gezag over alle Belgische trappistenkloosters gekregen had ⁶⁷.

Vooraf een degelijke vorming van de jonge fraters ging Mgr Corselis ter harte. Toen in 1835 de fraters kapucijnen te Brugge over geen degelijke docent in de dogmatiek en de exegetische beschikkingen, vroeg hij aan de latere bisschop Malou deze lessen op zich te nemen, wat ook gebeurde ⁶⁸. Malou bleef slechts één jaar. Nog andere seculieren volgden hem op, o.m. kan. J.J. De Keyser. Ondertussen zocht Corselis toch iemand van de eigen orde, desnoods een buitenlander. Maar van die plannen kwam niets in huis. Men vond dan een voorlopige regeling door de theologanten naar de minderbroeders van Sint-Truiden te sturen ⁶⁹.

Om de herstelling van Val-Dieu mogelijk te maken deed dom Bernard Klinkenberg, overste van de abdij benoemd door Mgr Corselis de 19 november 1844, beroep op zijn medebroeders van Bornem. Deze abdij stond vier religieuzen af, die door dom B. Klinkenberg voor Val-Dieu werden aanvaard en zo het herstel mogelijk maakten van Val-Dieu, de enige Waalse abdij die herleefde ⁷⁰.

67. *Geschiedenis der Abdij van Westmalle, op. cit.*, blz. 136 en A. Demedts, *De Abdij van Vlaanderens Westhoek*, Westvleteren 1956, blz. 13.

68. (M. English), *De bisschoppen van Brugge*, in *Collationes Bruggenses*, XXXIV (1934), blz. 299.

69. Hildebrand (Raes), *op. cit.*, blz. 422-425.

70. A. Vandekerckhove, *Histoire de l'Abbaye du Val-Dieu, 1215-1954*, (Dison) 1954², blz. 289.

Vermelden we tenslotte de poging van Corselis de opleiding van de Norbertijnen te centraliseren om een degelijke, wetenschappelijke vorming te bekomen. Een eerste plan van november 1838 voorzag in de oprichting van een gemeenschappelijk novituaat te Averbode en één studiehuis in de abdij van Park. Het plan stuitte op verzet van bijna alle abdijen. Men oordeelde dat het het herstel van de abdijen zou bemoeilijken, daar het de jonge krachten te lang buiten de eigen abdij hield. Een volgend plan, in 1844 ontworpen door Mgr Corselis, zijn covisitor Verhoeven en zijn secretaris Scherpereel, voorzag in een gemeenschappelijk postulaat van zes maand in de abdij van Park, dit om zowel de roeping als de intellectuele begaafdheid van de kandidaten te testen. De geestelijke leiding zou bij een norbertijn berusten, doch de vorming zou worden opgedragen aan professoren, die Corselis zou benoemen. Ook dit plan stuitte op heftig verzet. Men vreesde dat de seculiere professoren hun invloed zouden misbruiken om de postulanten te beïnvloeden in hun roeping. Toen Corselis het plan wilde opleggen, deed men beroep op Rome, zodat er uiteindelijk van het ganse opzet, dat nochtans door Corselis zeer goed bedoeld was, niets terecht kwam ⁷¹.

Slotoordeel.

De globale indruk die men heeft van het werk van Mgr Corselis, is ongetwijfeld gunstig. Niettegenstaande bovenvermelde wrijvingen, moeilijkheden en problemen zijn genoeg alle orden vrij positief in hun oordeel: De apostolische visitatie was een zegen voor hun orde, Mgr Corselis heeft zich tenvolle ingezet voor zijn taak en was de religieuzen ten eerste behulpzaam in het herstel van hun abdij of klooster. Natuurlijk was de apostolische visitatie slechts een noodmiddel en verlangden zij een normalisering van de toestand. Toch — en dit is wel tekenend — wilden bijv. de Franciscanen zelf geen stappen ondernemen om een einde

71. P. Frederix, *op. cit.*, blz. 219-221, 227-238.

te maken aan die uitzonderingstoestand, precies omdat ze de toewijding waardeerden van de apostolische visitators ⁷². We menen dan ook te mogen besluiten dat de apostolische visitatie van Mgr Corselis, ondanks de onvermijdelijke tekorten, aan de regulieren toch al het goede heeft gegeven, dat paus Gregorius XVI ervan verwachtte ⁷³.

A. DE COCK

72. E. Van Berlo, *op. cit.*, blz. 176.

73. E. Van Berlo, *op. cit.*, blz. 195.

Oorkonden en Mededelingen

HET ZEGEL VAN FRANÇOIS VAN NIEUWENHUISE, SCHEPEN VAN BRUGGE IN DE XVIde EEUW

Wij weten hoe wantrouwig wij hoeven te staan tegenover de meeste van de vroeger uitgegeven, niet wetenschappelijke of romantisch getinte werken over familiegeschiedenis of heraldiek.

Sommige auteurs opperden te veel documentatie en raakten erin verstrikt; andere wilden te veel aanpakken en leverden geen degelijk werk; nog andere vergenoegden zich met slaafs af te schrijven wat in vroeger publicaties was verschenen.

Het is wellicht dit laatste geval dat aan de grond ligt van de vele werken waarin aan François van Nieuwenhuise, schepen van Brugge tijdens de godsdienstberoerten van de tweede helft der XVIde eeuw, verkeerdelijk als wapen wordt toegeschreven: gevierendeeld, 1 en 4 een ramskop van zilver op azuren veld; 2 en 3 een hertekop van keel op gouden veld. Vergissing die lichtzinnig door verscheidene auteurs in hun werken opgenomen werd zonder dat zij zich in het minst bekommerden om de juistheid van wat zij voordroegen.

Nergens, bij ons wete, heeft François van Nieuwenhuise een gevierendeeld wapen gebruikt. Als schepen van Brugge zegelde hij oorkonden met zijn familiewapen: een ossekop van goud op azuren veld. Helmkleed en wrong van azuur en goud. Helmtéken: twee ossehoorns van goud.

Wat mag dan aanleiding gegeven hebben tot deze vergissing en wàr is de oorsprong van deze te vinden?

De oorsprong ligt wellicht in het XVIIIde-eeuwse hs. van Pieter Le Doulx: «Wetten der Stadt Brugghe» dat onder nr. 445 in de stadsbibliotheek van Brugge berust. Van f° 173 tot 195 (2de deel) vindt men de «Index der waepens van d'heeren wethouders der Stadt van Brugghe». Op f° 187 is een gevierendeeld wapen afgebeeld: op 1 en 4 een

(rams-?)kop van zilver op azuren veld; op 2 en 3 een heretekop van keel op gouden veld. Daarnevens staat de vermelding «van Nieuwenhuysse 1564».

F. van Dycke in zijn «Recueil Héraldique» (Brugge 1851) vermeldt, wat de familie van Nieuwenhuysse betreft, op blz. 308, nr. 274, «François van Nieuwenhuysse, échevin de la ville de Bruges en 1564, porta écartelé, au 1 et 4 d'azur à une rencontre de bélier d'argent; au 2 et 3 d'or à une rencontre de cerf de gueules». Le Doulx geeft alleenlijk de afbeelding; bij van Dycke vinden wij nu de beschrijving. Maar blijkbaar heeft deze laatste zich geen de minste inspanning gegeven en zich vergenoegd met de gegevens bij Le Doulx gevonden. Inderdaad, hij schrijft: «...huysse» zoals bij Le Doulx alswanneer de oorspronkelijke stukken van de XVIde eeuw nog «...huuse» spellen. «...échevin en 1564» zegt van Dycke omdat Le Doulx dit jaartal nevens de afbeelding van het wapen vermeldt. Immers, niet alleenlijk in 1564, maar ook in ander jaren is François van Nieuwenhuysse schepen van Brugge geweest. In de beschrijving van het wapen zegt van Dycke: «...rencontre de bélier», inderdaad, de kop door Le Doulx getekend gelijkt op een ramskop.

Baron Jean Bethune in zijn werk «Méreaux des Familles Brugeoises» (Bruges 1890) beschrijft op blz. 444 onder nr. 175 de legpenning van Jan van Nieuwenhuysse, overleden in 1665. In een nota zegt hij: «Le Recueil Héraldique de van Dycke dit que François van Nieuwenhuysse échevin de Bruges en 1564 porta écartelé...» maar zonder verder commentaar.

Slechter is het echter gesteld bij Rob. Coppieters 't Walant in zijn werk «Notices Généalogiques et Historiques sur quelques familles en Flandre Occidentale» (Desclée, De Brouwer & Cie. Bruges, 1946, blz. 390). Niet alleen kent hij geen ander dan dit verkeerde gevierendeeld wapen, maar op de koop toe aarzelt hij niet dit laatste aan de tak der familie van Nieuwenhuysse, die hij in zijn werk behandelt, toe te schrijven. Eigenaardig toch welke aantrekkingskracht sommige verkeerde stellingen bezitten en welke taaie weerstand zij bieden.

En nu de vraag, wat mag, bij Le Doulx, aanleiding tot deze vergissing gegeven hebben?

Bij ontstentenis van aanduiding van bronnen zijn wij volledig op veronderstellingen aangewezen.

De hertekop van keel op gouden veld is kennelijk het wapen van de familie de Cerf. Welnu, een broeder van onze schepen: Georges van Nieuwenhuuse, huwde Marie de Cerf en dit gezin had zelfs een zeer talrijk nageslacht. Daar de familie de Cerf hoog in aanzien stond, is het niet te verwonderen dat de nazaten van Georges van Nieuwenhuuse en Marie de Cerf graag aan deze huwelijksband herinnerden; en dat hebben zij herhaalde malen gedaan met in kwartierwapens op obiits of grafzerken, hun eigen wapen (de ossekop van goud natuurlijk en niet een ramskop van zilver die nergens te vinden is) met dit van de familie de Cerf te vieren. Nooit nochtans hebben zij dit gevierendeeld wapen gevoerd. Daarvan getuigen al de ons gekende herinneringen aan de afstammelingen van Georges van Nieuwenhuuse en Marie de Cerf; op alle prijkt hun volle wapen. Daar zijn onderander de grafzerken van Jan van Nieuwenhuuse overleden in 1665 en van zijn zoon Jan-Baptiste, beide in St.-Salvatorskerk te Brugge begraven. De legpenning vervaardigd bij het overlijden van voornoemde Jan, echtgenoot van Marie van der Woude, penning waarvan de matrice bewaard is gebleven. De verschillende oorkonden gezegeld door Cornelis van Nieuwenhuuse, schepen van het Vrye e.z.m.

In de St.-Salvatorskerk te Brugge kan Le Doulx obiits en grafzerken der familie Rapaert gezien hebben waarop, tussen de kwartieren, het gevierendeeld kwartier van Nieuwenhuuse-de Cerf voorkomt. Het zal wel geen obiit geweest zijn want dàar is op 1 en 4 de ossekop zichtbaar van goud. Le Doulx zal model genomen hebben op een grafzerk; de ossekop is er minder goed te herkennen en van kleuraanduiding kan er geen spraak zijn. Ik zie geen ander oorzaak die tot deze hier besproken wapenvergissing aanleiding zou kunnen gegeven hebben.

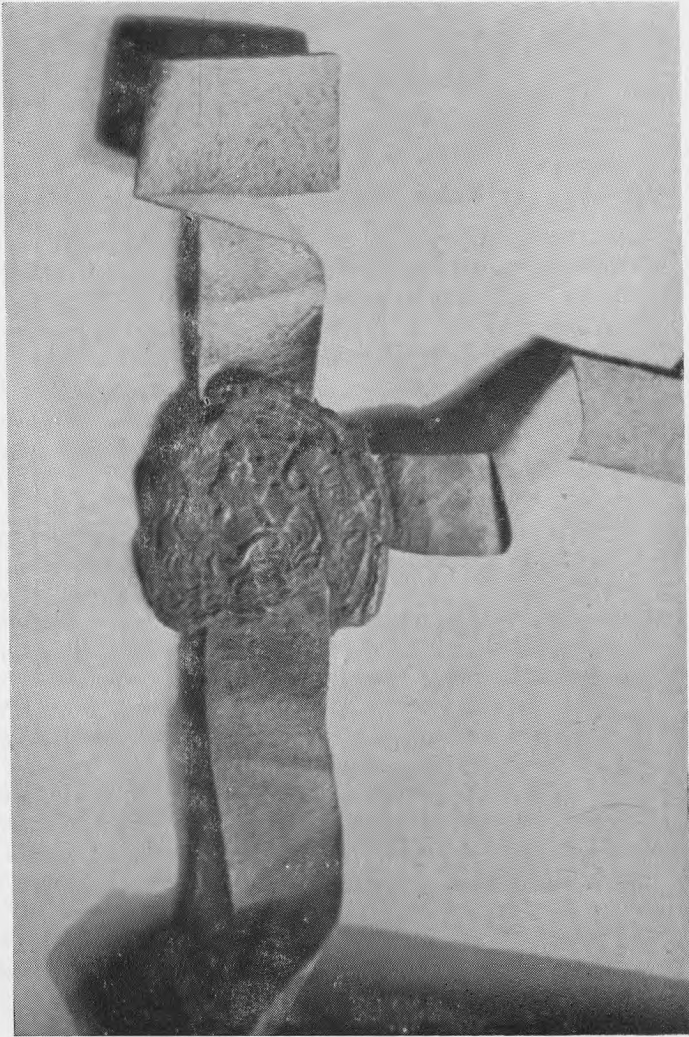
Er blijft nu nog een positief bewijs te leveren van het wapen dat François van Nieuwenhuuse gevoerd heeft.

Jarenlang zocht ik naar een doorslaggevend bewijs, nl. een oorkonde die François van Nieuwenhuuse, in zijn hoedanigheid van schepen van Brugge zou gezegeld hebben. Eindelijk gelukte het mij; in het Rijksarchief te Brugge vond ik een goed bewaarde oorkonde (blauw nummer 9782). Het zegel van François van Nieuwenhuuse (zie figuur) kon klaarder geweest zijn maar is duidelijk genoeg

om er het volle wapen met de ossekop alsook de bijkomende versieringen ontgensprekelijk in te herkennen.

Gezien de betrouwbaarheid waarvan werken als dit van van Dycke heden ten dage nog genieten en de vele speurders die nog regelmatig deze werken raadplegen, vond ik het nuttig deze terechzetting te laten verschijnen.

G. VAN NIEUWENHUYSE

Zegel van François van Nieuwenhuuse.

Rijksarchief, Brugge, bl. nr. 9782.

Boekbesprekingen

Jean-Marie MAYEUR, *Un prêtre démocrate, l'abbé Lemire 1853-1928*, [Doornik], Casterman, 1968, 698 p., krtn.

Jules Auguste Lemire, geboren op 23 april 1853 te Vieux-Berquin bij Hazebrouck, priester gewijd in 1878, professor aan het Kleinseminarie te Hazebrouck tot 1893, wanneer hij in gevolge zijn kandidatuur voor de wetgevende verkiezingen, uit dit ambt ontslagen wordt, en voortaan geen kerkelijke functie meer zal uitoefenen. Van 1893 tot zijn dood, op 7 maart 1928, zetelt hij onophoudelijk in de Franse Kamers, aanvankelijk als zelfstandige Kristen-Democraat, na de eerste wereldoorlog als *Républicain-démocrate*. In 1914 wordt hij door zijn bisschop gesuspendeerd — in feite een politiek manoeuvre —, maatregel die in 1916 na uitdrukkelijke tussenkomst van Rome weer ingetrokken wordt. Van 1914 tot zijn dood wordt hij ook tot *maire* van Hazebrouck verkozen, functie die hij op autoritaire maar voorbeeldige wijze zal vervullen.

Wij hebben deze zeer gedetailleerde biografie ter hand genomen in de hoop een grondiger kennis te verwerven van de (filosofische) achtergrond waartegen de Kristen-Democratie zich afgetekend heeft. Deze hoop is slechts ten dele vervuld, omdat de auteur (p. 142), onder verwijzing naar een drietal werken, vertrekt van het standpunt dat de geschiedenis van de Kristen-Democratie (in Frankrijk) gekend is.

Wat hij ons meedeelt over deze Kristen-Democratie en over de rol die Lemire erin gespeeld heeft (pp. 142-179) wijst erop dat het hier niet gaat om een georganiseerde beweging, maar een spontane reactie van losse kernen die elk voor zichzelf gereageerd hebben op de pauselijke encycliek *Rerum Novarum* (1891) en daarna toenadering gezocht hebben tot elkaar. Van een eigenlijke algemene doctrine is er dus geen sprake. De Kristen-Democratie blijkt in de eerste plaats een kortstondige stroming te zijn, afhankelijk van de persoonlijkheid en de belangstelling van enkele individuen (p. 159), en uit dit boek komt Lemire, door zijn filosofische vorming en zijn politieke opvattingen als een veel sterker persoonlijkheid naar voren, als bij ons, bijvoorbeeld een priester Daens.

Lemire en zijn volgelingen hebben de invloed van de Kristen-Democratie ondergaan zoals zij in België reeds georganiseerd was (p. 136); maar dan niet van de Aalsterse groep, maar van de Luikse

groep rond professor Pottier (pp. 145-147, 172-173, 190). Dit zal wel geen toeval zijn. Pottier was leraar aan het Seminarie te Luik, en heeft de Kristen-Democratie gedacht vanuit een filosofisch standpunt, net zoals Lemire, terwijl Daens en Fonteyne de Kristen-Democratie in de eerste plaats benaderden vanuit de onmiddellijke noden van de arbeiders. Over de betrekkingen Lemire-Pottier en Lemire-Daens weidt de auteur helaas niet uit. De naam Daens wordt in het boek slechts vijfmaal vermeld, telkens als een voorbeeld dat niet mag nagevolgd worden (zie o.m. p. 498).

Het levensverloop van Lemire en dat van Daens vertonen nochtans enkele opvallende, zij het oppervlakkige gelijkenissen — zoals de suspensie —, die ten dele te wijten zijn aan de uiteenlopende houdingen van de diverse pausen tegenover de Kristen-Democratie. Toch blijkt uit dit boek dat de houding van Rome ten opzichte van Lemire veel genuanceerder was dan ten opzichte van Daens; dit is te wijten aan de verschillende binnenlandse politieke toestanden waarin beide zich bevonden. In België brengt het optreden van Daens de monoliete katholieke partij die de macht in handen heeft in gevaar, in Frankrijk daarentegen vormt de zelfstandige Lemire een officieuze politieke schakel tussen het Vaticaan en Parijs, dat geen diplomatieke betrekkingen onderhoudt met de H. Stoel, en in die periode (Waldeck-Rousseau en Combes) een hevige anti-clericale koers volgt (p. 286-357). Door zijn optreden na de eerste wereldoorlog zal Lemire het herstel van deze betrekkingen in de hand werken (p. 553-563).

Wij willen nog wijzen op een ander zeer belangrijk aspect van de belangstelling en de activiteit van Lemire en zijn vrienden: het *terrianisme* (p. 197 sqq. en 379 sqq.), dat tegen de ontwortelende industrialisatie de terugkeer preconiseert naar de natuur. Dit leidt tot de stichting (1894) van landbouwassociaties en de beroemde *Ligue du coin de terre et du foyer* of arbeiderstuinen, naar Belgisch model (p. 204). Ook hier is de tegenstelling met de Belgische toestanden opvallend. In België is deze vereniging helemaal in handen van de paternalistische katholieken (A. Beernaert), terwijl zij in Frankrijk gesticht wordt onder Kristen-Democratische inspiratie als een niet confessionele vereniging. Vooral in Noord- en Oost-Frankrijk zal zij een grote bloei kennen (p. 577), en haar stichter overleven.

Vermelden wij tenslotte dat de auteur (p. 88-110) een goed gedocumenteerd overzicht geeft van de economische, sociale en religieuze toestand van het arrondissement Hazebrouck circa 1890, waarbij het gebruik van de Nederlandse taal vanuit een onverwachte religieuze hoek wordt belicht.

Dit zijn dan slechts enkele facetten die de Vlaamse lezer kunnen boeien in deze zeer gefouilleerde biografie die de filosofische en politieke evolutie schetst van Lemire en zich vooral begeeft op het vlak van de Franse binnenlandse en plaatselijke politiek. De lezer wordt verondersteld deze binnenlandse politieke constellatie grondig te kennen, wat het lezen van deze toch al lijvige studie niet gemakkelijker maakt.

L. SCHEPENS

Louis BAKELANTS, *La vie et les œuvres de Gislain Bulteel d'Ypres (1555-1611). Contribution à l'histoire de l'humanisme dans les Pays-Bas*. Edit. par Guy Cambier, Bruxelles, 1968, 490 p. (Collection Latomus, vol. XCVII). Prix: 800 frs.

La Flandre maritime et la Flandre gallicante ont connu dès le début du XVIe siècle une floraison d'humanistes, qui ont fait de la région un centre vivant d'activité culturelle pendant près d'un siècle.

Sans doute la prospérité économique de la contrée, tant au point de vue agricole qu'artisanal (voyez les nombreuses localités drapières du Sud de la Flandre au XVIe siècle) a-t-elle permis la constitution de solides fortunes et par là favorisé le mécénat.

Ainsi, dès 1513, un riche seigneur, Georges de Halluin, lui-même fin humaniste et bon connaisseur de Virgile et d'Horace, attire à Comines le célèbre grammairien Jean Despautère, qui y dirigera une école vite renommée. A la génération suivante, le fils de bourgeois de la ville, François Laene, chanoine d'Ypres, entretiendra des relations suivies avec les savants de son temps. Son contemporain et concitoyen, Ogier de Bousbecque (° Comines, 1522), ce diplomate qui mit à profit ses missions en Orient pour enrichir nos connaissances en botanique (importe en Occident la tulipe et le lilas), archéologie (découvre la pierre d'Ancyre), en linguistique, etc., fut lui aussi un élève de cette école. C'est dire que dans une petite ville que rien ne prédestinait à jouer un rôle dans l'histoire de l'humanisme dans nos régions sont nés, ont vécu, ont été formés des hommes de grands talents. Et ce cas est loin d'être unique.

Cet humanisme «rural» (par opposition à l'humanisme qui se développe dans les grandes villes ou dans les milieux universitaires) n'a pratiquement jamais été étudié. On en ignore tout, alors que souvent les documents sont là, à la portée de la main. Parfois une note ou un bref article, comme celui du Professeur Jacques Monfrin, *Un grand seigneur humaniste, Georges de Halluin*, dans *Bull. de la Soc.*

nat. des Antiquaires de France, 1965 (1963), pp. 94-96, attire l'attention sur ce terrain en friche.

La découverte fortuite d'un manuscrit de Gislain Bulteel, d'Ypres, au Cabinet des Manuscrits de la Bibliothèque royale de Bruxelles, a amené Louis Bakelants à étudier l'homme dont il avait les œuvres sous les yeux. Décédé en 1965, l'auteur n'a pu voir sa thèse de doctorat sortir de presse. C'est à Guy Cambier, professeur à l'université de Bruxelles, que revint la tâche ingrate de préparer l'édition, ce dont il s'acquitta avec tout le soin qu'on lui connaît.

Ainsi aujourd'hui une lumière nouvelle est jetée sur ce monde humaniste si peu connu dès que l'on quitte les grands noms.

Gislain Bulteel naquit, aîné de dix enfants, en 1555 dans une famille de notables yprois. Son grand-père et son père sont qualifiés de seigneur de La Clyte, fief à Reninghelst, d'où était originaire et tenait son nom la famille de Philippe de La Clyte, plus connu sous le nom de Philippe de Comynnes. Le père de Bulteel était un honnête homme épris des lettres. Après des études à Gand et à l'université de Louvain (études de droit qu'il n'acheva pas), Gislain séjourna à l'université de Dôle avant de gagner Rome, où il s'inscrivit à la faculté de Droit. Bientôt la mort de son père en 1575 le rappelle à Ypres. Dès son retour, Bulteel est absorbé par de rudes tâches, tant privées que publiques. La situation politique est instable. En 1578, Ypres est aux mains des réformés. Bulteel doit fuir, se réfugier à Bailleul où il rencontre et épouse une riche orpheline. Son exil à Bailleul d'abord, à Armentières ensuite, est consacré à la discussion, à la lecture de bons auteurs, à la composition de poèmes. 1584 voit son retour à Ypres en même temps que celui du magistrat conservateur. Les mariages de ses ancêtres et son propre mariage l'avait mis à la tête d'un patrimoine important, qui le fait compter parmi les notables les plus importants. Jusqu'en 1608, on le retrouve parmi le magistrat de la ville. Il meurt en 1611. (Sur la biographie de Bulteel, G. Cambier, *La vie et les œuvres de G.B. d'Ypres, 1555-1611*, dans *La Revue nationale*, 41e année, n° 413, 1968, pp. 75-79).

L'œuvre poétique de Bulteel est diverse: poèmes autobiographiques, poésie amoureuse, élégiaque, lyrique, satirique. Mais il n'entre pas dans notre propos d'aborder l'aspect philologique de cette thèse, qui s'achève par l'édition des œuvres complètes de Bulteel.

Que retenir de tout ceci, sinon que ce livre nous fait connaître non seulement un poète néo-latin, mais aussi qu'il a le grand mérite de le replacer dans son milieu, milieu familial, politique, économique. Il permet ainsi de mieux discerner les causes de la diffusion du mouvement humaniste dans cette région.

Quelques travaux auraient pu apporter quelques éléments nouveaux, comme F. van de Putte, *La seigneurie de la Clite*, dans *Annales Soc. d'Emulation de Bruges*, 2e série, t. 3, 1846; J. Meyhoffer, *Le pasteur Josse van Laren et ses descendants*, Bruxelles, 1910 (sur les évènements du XVIIe siècle à Ypres). Une visite à l'église de Reninghelst aurait fourni à l'auteur quelques documents épigraphiques intéressants. Vénieles omissions dont on se voudrait de tenir rigueur à un philologue.

Un vœu: voir bientôt des travaux de cette ampleur aborder la vie et les œuvres d'autres humanistes «ruraux» des anciens Pays-Bas.

J.-M. DUVOSQUEL

Kroniek

PERSONALIA

Miscellanea. — Onze medewerker, P.G.G. Meersseman, O.P. (° Torhout, 1903), prof. emer. aan de Universiteit Freiburg (Zwitserland) en lid van de Kon. Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, vierde in 1969 zijn vijfenzestigste verjaardag en het einde van zijn universitaire loopbaan. Bij deze gelegenheid boden hem zijn Italiaanse vrienden twee delen *Miscellanea Gilles-Gerard Meersseman* aan, (*Italia Sacra. Studi e documenti di Storia ecclesiastica*, 15 en 16, Padova, 1970), die eerst in 1971 uitkwamen. Buiten een artikel van G. Pozzi, dat het litteraire werk van Jean de Fayt, de latere abt van St.-Baafs te Gent (1350-1395) aanbelangt, gaan die twee bundels de geschiedenis van Vlaanderen voorbij. Aan deze laatste heeft nochtans de gevierde een niet te versmaden deel van zijn belangstelling geschonken, zoals overigens uit zijn bibliografie, door Mevr. Edvige Adda bijeengebracht, voldoende blijkt.

Dr Jacques Lavalleye (° Brussel 1900), professor aan de Université catholique de Louvain en groot kenner van de Vlaamse schilderkunst, kwam in 1970 tot het emeritaat. Bij zijn afscheid boden hem zijn vrienden en oud-leerlingen een bundel *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'art* (Université de Louvain, Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 4e série, fasc. 45, Leuven 1970) aan, waar men enkele bijdragen zal vinden over Vlaamse meesters, evenals een eigenaardige vondst van Prof. P. Naster: een fragment van een Vlaamse preekstoel uit het begin van de XVIIIe eeuw te Roc-Amadour bewaard.

N.H.

In memoriam F. Lyna. — Op 19 augustus 1970 is overleden dr Frederic Lyna, ere-hoofdbibliotecaris van de Koninklijke Bibliotheek van Brussel en gewezen professor aan het Instituut voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis bij de Rijksuniversiteit te Gent. De betreunde geleerde had zich bekend gemaakt door zijn baanbrekende studies over de miniatuur in de Zuidelijke Nederlanden. In 1946 stichtte hij samen met dr François Masai *Scriptorium. Revue internationale de Codicologie*. Kort vóór zijn dood werd hem, bij wijze van een hulde-album, een dubbel nummer van dit tijdschrift aangeboden

(XXIII, 1969) met zijn bibliografie en 38 bijdragen, waarvan minstens 10 van belang zijn voor de geschiedenis van de boekenverluchting in het oude graafschap Vlaanderen.

N.H.

Onderscheiding. — Het doctoraal proefschrift van ons medelid, Dr Michel Cloet, *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700.* Leuven 1968, werd door de Klasse der Letteren van de Koninklijke Academie van België bekroond met de prijs de Saint-Genois 1970. Het betreft hier een vijfjaarlijkse prijs voor een werk over geschiedenis of letteren. Wij bieden de verdienstelijke laureaat onze oprechte gelukwensen aan.

N.H.

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Oudheidkundige repertoria. — Het «Nationaal Centrum voor oudheidkundige navorsingen in België» geeft naast de *Oudheidkundige repertoria, Reeks A*, waarin in 1963 het bibliografisch repertorium over West-Vlaanderen verscheen, ook een *Reeks B* uit, gewijd aan de verzamelingen in ons land. Daarin is in 1970 als V verschenen: R. Brulet, *Catalogue du matériel mérovingien conservé au Musée Archéologique de Charleroi.* Het bevat een beschrijving van het materiaal afkomstig van dertien grafvelden, waarvan de meeste vondsten nog niet bestudeerd werden.

Dictionnaire des églises. Belgique. — Bij de uitgeverij R. Laffont te Parijs verschijnt een vijfdelig werk getiteld «Dictionnaire des églises de France, Belgique, Luxembourg, Suisse». Van het vijfde deel behandelt het tweede, ook afzonderlijk te verkrijgen volume Champagne, Frans-Vlaanderen, Artesië en Picardië, terwijl in het derde volume België en Luxemburg aan de beurt komen. Van de belangrijkste kerken wordt de geschiedenis, de architectuur en het voornaamste mobiliair beschreven. Foto's, oude gravures en grondplannen vormen de illustratie.

Een blik op de kaart van België — waar Onze-Lieve-Vrouw-Lombeek tussen Mechelen en Lier terecht is gekomen! — laat al onmiddellijk zien dat het Vlaamse land erg stiefmoederlijk behandeld is. Dit is voornamelijk het geval voor de provincies Oost- en West-Vlaanderen waarvoor E. Dhanens en L. Devliegheer de nota's opgesteld hebben. Alhoewel overeengekomen was per provincie een vijftigtal notities te voorzien — hetgeen reeds een moeilijk te aanvaarden «gelijkschakeling» was — dan wijkt het uiteindelijk resultaat toch

wel erg ver af van het gestelde doel. Oost-Vlaanderen en Luxemburg worden ongeveer even belangrijk geacht, elk met 19 notities; West-Vlaanderen is met 29 beschrijvingen ongeveer even sterk vertegenwoordigd als Namen (30) en Antwerpen (36). Het is echter duidelijk dat men een niet te verantwoorden overwicht heeft gegeven aan Luik (53), Henegouwen (76) en Brabant (92!). Het zou ons te ver leiden in detail te onderzoeken wat wel en wat niet opgenomen werd, maar we willen toch aanstippen dat voor Oost- en West-Vlaanderen o.m. niet opgenomen werden de nota's over Afsnee, Alveringem, Assenede, Baasrode, Beveren-aan-de-IJzer, Bottelare, Diksmuide, Dudzele, Geraardsbergen, Harelbeke, Haringe, Hemelveerdegem, Kalen, Meldert, Menen, Mesen, Nieuwpoort, Ninove, Roeselare, Rupelmonde, Tielt, Torhout, Watervliet, Wulveringem, Zedelgem, Zottegem, e.a.

We willen er tenslotte op wijzen dat de redactie eventueel zelf de lengte van de nota's had moeten aanpassen aan de belangrijkheid van de gebouwen. Dan zouden Diest en Sint-Truiden het niet moeten stellen hebben met één blz. tekst, ttz. evenveel als b.v. Havré, een gemeente ergens in Henegouwen!

L.D.

Corpus Vlaamse Primitieven. — In 1953 en 1954 verschenen het eerste en tweede deel van het *Corpus van de Vlaamse Primitieven*, gewijd aan de National Gallery te Londen. Sinds die data heeft dit museum nog drie schilderijen van Vlaamse Primitieven erworven; sindsdien zijn ook de grenzen van het Corpus wat verlegd, zodat thans ook S. Marmion en Juan de Flandes, waarvan de National Gallery belangrijke werken bezit, kunnen opgenomen worden. In 1970 verscheen dan ook een derde aanvullend deel.

Allereerst is hier te vermelden het drieluik van H. Memlinc «O.-L.-Vrouw en Kind» met heiligen en schenkers John Donne en echtgenote Elizabet Hastings. Sir Donne was in 1468 aanwezig op het huwelijk van Karel de Stoute en Margareta van York; het is niet onmogelijk dat het schilderij dan besteld werd. De vier heiligen op de voorzijde van het drieluik zijn dezelfde als op Memlinc's «Mystiek huwelijk van de H. Katharina» (1479, Brugge, Sint-Janshospitaal), nl. Katharina, Barbara, Johannes de Doper en Johannes de Evangelist; op de buitenkant van de zijluiken staan Kristoffel en Antonius. Eigenaardig is wel dat van alle voorgestelde heiligen enkel de twee Sint-Jannen als patroonheiligen bedoeld kunnen zijn.

Belangrijk zijn ook twee luikjes, toegeschreven aan S. Marmion, voorstellend «De ziel van Sint-Bertinus ten hemel gevoerd» en «Een engelkoor». Ze hebben behoord tot het grote veelluik «Het leven

van Sint-Bertinus», dat hoorde bij het metalen retabel op het hoofdaltaar van de Sint-Bertinusabdij te Sint-Omaars, geschonken door abt G. Fillastre en in 1459 voltooid. De overige panelen van dit veel-luik bevinden zich te Berlijn.

L.D.

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Toeristische route. — In de vorige afl., blz. 319, vermeldden we twee toeristische routes die in 1970 in West-Vlaanderen tot stand kwamen. Er bestaat echter een derde, de «Heuvellandrout», die op 4 juli 1970, na twee jaar voorbereiding, geopend werd. De route bestrijkt de streek van de Westvlaamse «bergen», een gebied dat tijdens de eerste wereldoorlog vier jaar lang in het frontgebied lag (Slag om Ieper) en dan ook talrijke herinneringen uit die tijd bewaart. Een gids van 48 blz. verstrekt de bezoeker alle nodige uitleg.

Archeologisch onderzoek van het hemd van Sinte Godelieve. — Op 18 en 19 november 1970 werd het weefsel, toegeschreven aan de H. Godelieve en bewaard in de abdij Ten Putte te Gistel, deskundig ontleed door Ir. Johanna Diehl, wetenschappelijke medewerkster bij de «Stichting Werkplaats tot Herstel van Antiek Textiel» te Haarlem. Dit onderzoek werd beschreven in een omstandig verslag. Men weet niet welke techniek werd aangewend om er toe te komen dit kledingstuk helemaal te weven zonder de minste naad aan lijf, mouwen, schouders of oksels. De meeste aanduidingen wijzen op een zeer oud stuk, dat in het nabije Oosten, zelfs vóór de tijd van Sinte Godelieve (11e eeuw) zou kunnen geweven zijn.

B.J. de B.

Archeologisch onderzoek van het reliekflesje van het H. Bloed te Brugge. — Op donderdag 27 augustus 1970 werd in de kamer van de kerkmeesters van het H. Bloed te Brugge een archeologisch onderzoek ingesteld van het flesje, waarin het H. Bloed bewaard wordt. Met toelating van de Bisschop van Brugge en in aanwezigheid van de proost en de kerkmeesters, de rektor en de eerste kapelaan, werd de buitenste cilinder geopend door goudsmid G. Van Steenkiste. De binnenste fles met het H. Bloed werd op de tafel neergelegd en nauwkeurig onderzocht door de Heer Joseph Philippe, conservator van de «Musées d'archéologie et d'arts décoratifs» van de stad Luik, die in een brief van 31 juli 1970 een verzoek daartoe had gestuurd naar zijn collega de conservator van de Brugse musea.

Het flesje met het H. Bloed is gemaakt uit bergkristal en vertoont zeven zijden. Het heeft een lengte van 15,9 cm, stopsel en zegel inbe-

grepen. De hals van de fles met het stopsel is met gouddraad omwonden en is verzegeld met rode zegellak en het wapenschild van Joannes-Jozef Faict, bisschop van Brugge. Omdat de buitenste cilinder een barst vertoonde had deze bisschop in 1886 opdracht gegeven het flesje met het H. Bloed in een nieuwe cilinder te plaatsen; waarschijnlijk werd toen ook het bisschoppelijk zegel vernieuwd. Alles schijnt er op te wijzen dat men hier te doen heeft met het oorspronkelijk kristallen flesje, waarin de relik van het H. Bloed omstreeks 1200 naar Brugge werd overgebracht.

B.J. de B.

Ontdekking van een 14de-eeuws cartularium van Sint-Donaas. — De conservator van het Rijksarchief te Brugge ontving een brief uit Hamburg, gedattekend van 30 november 1970, waarin J.P. Becker, van de Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg, inlichtingen vroeg over de oorsprong van hun handschrift Cod. theol. 1115a «Kopialbuch der früheren Kathedrale S. Donas in Brügge», opgemaakt in de 14e eeuw. Het bestaan van dit cartularium van Sint-Donaas was in Brugge niet bekend. Na de afschaffing van het kapittel, door de wet van 5 frimaire VI (= 25 november 1797), zijn bijna al de handschriften van Sint-Donaas spoorloos verdwenen, terwijl het archief, dat eveneens verdwenen was, nadien toevallig ontdekt in de toren van de Sint-Salvatorskerk, overgebracht werd naar het bisschoppelijk archief. Daar bevinden zich twee cartularia van Sint-Donaas: n° A 127, Cartularium opgemaakt circa 1300, bijgehouden tot 1312 (de oudste hier opgenomen oorkonde dateert van 961) en n° A 128, Cartularium opgemaakt einde 14e eeuw, bevat oorkonden van 1086 tot 1235. Het cartularium van Hamburg is bijzonder belangrijk o.a. door aanwezigheid van een catalogoog van de bibliotheek van Sint-Donaas in de 14e eeuw. De leider van de handschriftenafdeling van Hamburg, Dr. Tilo Brandis, was zo vriendelijk een microfilm van zijn «Kopialbuch» aan het bisschoppelijk archief van Brugge te bezorgen.

B.J. de B.

Opgravingen te Damme. — Door de h. Ph. Duprez worden de opgravingen te Damme voortgezet; langs de Slekstraat, ongeveer ter hoogte van de 17de-eeuwse vestingen, is thans een sas (15de-16de eeuw) gevonden.

Le retable «brugeois» du Maître de saint Augustin. — Livrant les premiers résultats de leurs recherches sur *L'iconographie de saint Augustin*, J. et P. Courcelle ont fait connaître *Les cycles du XIVe siècle (Etudes augustiniennes, Paris, 1965)* et *Les cycles du XVe siècle (Etudes augustiniennes, Paris, 1969)*. Seul le second volume

mentionne des œuvres flamandes: le n° IX, *Le retable brugeois du «Maître de saint Augustin» à New-York et à Dublin*, et le n° XI, *La tapisserie franco-flamande de la National Gallery à Edimbourg*. Huit planches, dont une en couleurs (le panneau de Dublin), permettent de se faire une idée du «retable brugeois». Il a échappé aux auteurs qu'un volet extérieur de cette œuvre représentant l'apôtre S. Paul et l'évêque d'Hippone est conservé au Musée Suermondt à Aix-la-chapelle; il a figuré, sous le n° 16, à l'exposition des primitifs flamands anonymes à Bruges (1969) et il a fait l'objet, dans le catalogue, d'une double notice signée D. De Vos et H. Pauwels.

L'œuvre est-elle réellement brugeoise? Oui, pour ceux qui, comme M.J. Friedländer, la rattachait au Maître, brugeois, de S. Nicolas, ou au Maître, également brugeois, de Ste Lucie. Cependant H. Pauwels (p. 209-210 du Catalogue) repoussait la thèse de l'origine brugeoise du retable. Il soulignait avec raison l'influence de la manière de Van der Goes dans les figures. L'examen des détails architecturaux dans la partie supérieure du volet de Dublin, notamment les créneaux ajourés, pour ne pas parler des paysages, dénoncerait, selon nous, l'origine brabançonne de l'œuvre. Elle mériterait une étude attentive de tous ses détails, notamment de l'iconographie des vitraux représentés dans le panneau central. Quatre armoiries, qui sont certainement lisibles sur l'œuvre originale, devraient encore être identifiées, dans la mesure du possible.

Ajoutons encore — ce que ne font pas les auteurs — que les religieux représentés sur l'œuvre ne sont pas des «ermîtes» de S. Augustin mais des chanoines réguliers car ils sont entièrement vêtus de blanc, sauf l'aumusse de laine noire. Ce détail doit aider à localiser une œuvre qu'il faut renoncer à qualifier de «brugeoise».

N.H.

Ces lignes étaient écrites lorsque nous pûmes lire l'article du prof. H.-I. Marrou, de la Sorbonne, *Saint Augustin en images*, dans *Journal des savants fondé en 1665*, janv.-mars 1971, p. 5-14, où le retable de Dublin-New-York est qualifié de «pur chef-d'œuvre». Sans vouloir se prononcer, l'auteur signale, lui aussi, l'hypothèse de l'origine brabançonne proposée par H. Pauwels. Relevons à ce sujet une observation faite, il y a soixante-dix ans, par A. Schnütgen, *Altniederländisches Gemälde mit Szenen aus dem Leben des hl. Augustinus*, dans *Zeitschrift für christliche Kunst*, XV, 1900-1901, col. 161-166. Cet historien de l'art, fort attentif aux détails techniques — ce en quoi il se montrait en avance sur la critique de son temps — remarquait que les planches de chêne du volet central

étaient rassemblées, en haut et en bas, par des chevilles visibles sous la peinture, «eine seltsame und seltene Art der Zusammensetzung, wie sie auch an dem herrlichen Bilde des Hugos van der Goes begegnet, welches vor Kurzem aus dem alten Klostermuseum von Maria Novella in die Uffizien zu Florenz gelangt ist». Nous voilà donc ramenés, par une autre voie, à Hugo van der Goes ! Cependant Schnütgen, pour sa part, demeurait perplexe sur l'origine du panneau; il croyait qu'il fallait le situer dans quelque atelier de la Hollande ou du bas-Rhin. Bruges ne semble pas avoir effleuré sa pensée.

N.H.

Heemkundig museum Sincfala te Heist. — Op 21 november 1970 werd het «Heemkundig Museum Sincfala voor Polder en Visserij» als vereniging zonder winstgevend doel gesticht. Het doel bestaat in het verzamelen en bewaren van voorwerpen betrekking hebbend op de archeologie, geschiedenis, heemkunde, kunstgeschiedenis, landbouw en natuurlijke historie van de Zwinstreek. De maatschappelijke zetel is gevestigd in het gemeentehuis te Heist.

Boekenschouw

Bibliografie voor de geschiedenis
van het oude graafschap Vlaanderen
en de provincie West-Vlaanderen

1970-1971

(1 juli - 31 maart)

Voor de regels, die bij de samenstelling van deze Bibliografie werden gevolgd, zie Hand. Em., LXXXVIII (1951) 172.

Aan de Bibliografie hebben meegewerkt: L. Danhieux, A. de Schietere de Lophem, L. Devliegheer, N. Huyghebaert, B. Janssens de Bisthoven, H. Platelle, A. Schouteet, J. Six, D. Cracco, J.-M. Duvosquel en J. Mertens, aan wie de leiding werd toevertrouwd.

I. HULPWETENSCHAPPEN

1. Bibliografie, Inventaris en Katalogoog

1. J. Mertens, L. Danhieux, A. de Schietere de Lophem, L. Devliegheer, N. Huyghebaert, B. Janssens de Bisthoven, H. Platelle, A. Schouteet, J. Six en D. Cracco, *Boekenschouw. Bibliografie voor de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en de provincie West-Vlaanderen 1969-1970*. - Hand. Em., CVII (1970) 321-353.
2. J.M. Duvosquel, *Bibliographie de l'histoire militaire en Belgique 1965-1969*. - RIHM., VII (1967-1970) 973-1035.
3. L. Moereels, *Literatuuroverzicht*. - OGE., XLV (1971) 64-116.
4. F. Sillis en L. Ebrard, *Heemkundige Bibliografie 1969*. - Ons Heem, XXV (1971) 34-40 en 77-84.
5. J.A. Van Houtte (o.l.v.) *Un quart de siècle de recherche historique en Belgique, 1944-1968*. Brussel 1970, 586 blz.
6. A. Dewitte, *Het Erasmusjaar 1969. Een Bibliografisch Overzicht*. - Librye, V (1969) 21-26. — Ook in Haec Olim, XX (1970) 64-69.
7. *Nederlandse Volkskundige Bibliografie. Index A. Plaats- en Persoonsnamenindex op delen I-X*. Antwerpen, 1970. 160 blz.
8. H. Noels, *Zuidnederlandse Tijdschriften vóór 1850*. Antwerpen, 1970. 248 blz. (Nederlandse Volkskundige Bibliografie deel IX).
9. J.M. Clément, *Indices op de jaargangen I (1965) tot V (1969)*. - Librye, V (1969) 35-44.
10. A. Dewitte, *Bio-Bibliografie*. - Haec Olim, XX (1970) 138-147.
Betreft oud-studenten van Sint-Lodewijkscollege te Brugge.

11. H. Van Assche, *Bibliografie van Maurits De Meyer*. - Volkskunde, LXXI (1970) 309-333.
12. P. Naster, *Marcel Hoc. Bibliographie*. - RBNS., CXVI (1970) 9-21.
13. *Bibliografie van A. Mostaert*. - Haec Olim, XIX (1969) 10-12. 41 nummers.
14. *Bibliografie van R.A. Parmentier*. - Hand. Em., CVI (1969) 242-246. 54 nummers.
15. J. Geldhof, *Bibliografie Antoon Viaene*. - Album A. Viaene, Brugge (1970) 19-60.
16. K. De Lille, *Inventaris van de Westvlaamse heemkundige, volkskundige en geschiedkundige tijdschriften (tot einde '69)*. - IK., VI (1970) 71-75.
17. J. Buntinx, *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen V*. - Brussel, 1970. 347 blz.
18. W. De Waele, *Franciscana in het Fonds Corselis van het Archief Bisdom Brugge*. - Franciscana, XXV (1970) 115-132 (wordt voortgezet).
19. P.J. Van Kessel en D. Bodart, *La collection d'opuscules relatifs aux dernières années du Régime autrichien et à la Révolution brabançonne rassemblée par le nonce Antonio Felice Zondadari*. - Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome, XLI (1970) 593-752.
20. *De comptabiliteit door de eeuwen heen*. Catalogus. Brussel, Kon. Bibliotheek Albert I, 1970. 248 blz. 6 pl.
Catalogus door E. Stevelinck, met inleiding door R. de Roover.
21. A. De Smet, *Philippe van der Maelen 1795-1869*. Catalogus K.B. Albert I, Brussel, 1969. 66 blz. (in samenwerking).
22. A. Schoonheere, *Mort d'une ville, Comines 1914-1918. Exposition commémorative 14-23 décembre 1968*. Comines-France, 1968. In -4°, 10 blz., stencil.
23. J.M. Bertelee en P. Vancolen, *Beelden uit eigen bezit. Catalogus van de tentoonstelling*. Kortrijk, Stadsbibliotheek, 1969. In -8°, 41 blz. ill.
2. Paleografie, Diplomatiek, Handschriften en Epigrafie
24. E. Dhanens, *Le scriptorium des Hiéronymites à Gand*. - Scriptorium, XXIII (1969) 361-376 + ill.
25. P. Cockshaw, *Mentions d'auteurs, de copistes, d'enlumineurs et de libraires dans les comptes généraux de l'Etat bourguignon*. - Scriptorium, XXIII (1969) 122-144.

- 25bis. W. Van den Bossche, *Le „Viel Rentier“ d'Audenaerde et la codicologie.* - Scriptorium, XXIII (1969) 39-51.
26. J. Deschamps, *De Fragmenten van twee handschriften van de „Spiegel Historiae“ in vier kolommen.* - Hulde-album Prof. dr. J.F. Vanderheyden, Langemark (1970) 51-79.
W.o. veel te Brugge gevonden fragmenten.
27. A. D'Haenens, *Pierart dou Tielt, enlumineur des œuvres de Gilles li Muisis. Note sur son activité à Tournai vers 1350.* - Scriptorium, XXIII (1969) 88-93 + ill.
28. A. De Schrijver, *Nicolas Spierinc, calligraphe et enlumineur des ordonnances des Etats de l'Hôtel de Charles le Téméraire.* - Scriptorium, XXIII (1969) 434-458 + ill.
29. G. Varanini, *Un episodio di storia delle Fiandre nelle croniche del Sercambi.* - Scriptorium, XXIII (1969) 112-121.
30. C.B., *Grafschrift van Jacob Lesage te Oostende.* - B., LXXI (1970) 311-312.

3. Aardrijkskunde, Onomastiek, Voorgeschiedenis en Taalkunde

31. N. Pannier, *De datering van de Duinkerke III-B transgressie en het dijksysteem ten noorden van Brugge.* - Hand. GOG., n.r. XXIV (1970) 113-126.
32. A. Verhoeve en L. Daels, *Circulaire vormen in Binnen-Vlaanderen ten Westen van de Schelde.* Gent-Leuven, 1970, 30 blz. + 12 fig. + kaart. (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis. Publicatie nr. 18).
33. M.A. Arnould, *Le Hainaut. Evolution historique d'un concept géographique.* - Le Hainaut belge et français, Brussel (1969) 15-42.
Behandelt o.m. grens met Vlaanderen.
34. H. Van der Haegen, *Geografische schets bij de kaart van Frans-Vlaanderen.* - Ons Erfdeel, XIII, afl. 4 (1969-1970) 166-168.
35. A. Verhulst, *Het Scheldeveld: inleidende historisch-geografische nota.* - Heemkring Scheldeveld St.-Martens-Latem. Jaarboek I (1970) 7-10.
36. A. Vanden Abeele, *Enkele lichten op het kadastraal plan van de stad Brugge door P.C. Popp.* - Gemeentekrediet van België, XXIV (1970) 151-163.
37. A. Viaene, *Willem van Rubroek in Tartarije. Eerste Nederlandse vertaling van zijn reisverhaal 1705.* - B., LXXI (1970) 302-303.
38. J. Van Roey, *De eerste Reyse van Middelborch na de Westindyen.* - SH., VI (1970) 199-207.

39. Em. Jacques, *Un voyage de M. de Pomponne en Flandre en 1669*. - Mém. et publications de la Soc. des Sc., arts et lettres du Hainaut, LXXXIII (1970) 17-38.
Reis over Atrecht, Rijsel, Kortrijk, Gent tot Antwerpen.
40. M. Gysseling en A. Verhulst, *Nederzettingsnamen en nederzettingsgeschiedenis in de Nederlanden, Noord-Frankrijk en Noord-West-Duitsland*. Brussel, N.V. De Standaard-Boekhandel, 1969. IV + 52 blz. 80 BFr. (Leuven, Instituut voor Naamkunde. Taalgrens en Kolonisatie 4).
41. M. Gysseling, *De vroegste geschiedenis van het Nederlands: een naamkundige benadering*. - Naamkunde, II (1970) 157-180.
42. A. Viaene, *Veelnamig Vlaanderen. Een overzicht van de oude samenstellingen*. - B., LXXII (1971) 5-14.
43. A. Viaene, *Van „Flandria Illustrata” naar „Verheerlykt Vlaandre”*. - B. LXXI (1970) 193-204.
44. J. Luyssaert, *Romaanse plaatsnamen in Avelgem, Bossuit, Moen en Outrijve*. - LG., XIII (1971) 63-74.
45. Th. Basijn, *Toponymie de Comines*. Leuven, 1970. In -4°, 193 blz. + 1 kaart, ronéo. (U.C.L., mémoire de licence).
46. F. Debrabandere, *Van voornaam tot achternaam*. Brugge, 1971. 236 blz.
Ondertitel: „'n Bundel radiopraatjes over doopnamen en de familienamen die eruit groeien”.
47. P. Bougard en M. Gysseling, *L'impôt royal en Artois (1295-1302). Rôles du 100e et du 50e présentés et publiés avec une table anthroponymique*. Brussel, N.V. De Standaard Boekhandel, 1970. 290 blz. + 1 kaart. 300 BFr. (Leuven, Instituut voor Naamkunde, Anthroponymica, XVIII).
48. F. Debrabandere, *Studie van de persoonsnamen in de kasselrij Kortrijk 1350-1400*. Handzame, Familia et Patria, 1970. 558 blz. + kaart.
49. R. Lanszweert, *Familienamen in het Stavels dialect - II*. - BK., XII (1970) 110-111.
Vervrouwelijking van familienamen.
50. J. Huyghebaert, *De Omwenteling van 1830 in de doopnamen te Roeselare en omgeving*. - B., LXXI (1970) 269-272.
51. H. Stalpaert, *Brugse voornamenstudie van 1945 tot 1969*. - Album A. Viaene. Brugge (1970) 301-306.
52. W. Pee, *Over een paar bondenamen in Vlaanderen en Roetanië*. - Naamkunde, II (1970) 187-191.
53. P. Leman, *Les remparts romains du Nord de la France*. - Compte-rendu du IXe congrès de la Fédération des Sociétés savantes

- du Nord de la France à Bapaume le 27 octobre 1968 (1971) 5-12, ronéo.
54. P. Despriet, *Het oudheidkundig bodemonderzoek in het arrondissement Kortrijk in 1970*. - LG., XIII (1971) 75-78.
55. I. Scollar, F. Verhaeghe en A. Gautier, *A medieval Site (14th Century) at Lampernisse (West-Flanders, Belgium)*. Brugge, 1970. 71 blz. (Dissertationes archaeologicae Gandenses XIII).
Ook als uitg. van het Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis. Publicatie 22. Leuven-Gent, 1970.
56. H. Bievelet, *Les marques d'amphores à Bavai*. - RN., LII (1970) 513-524.
57. M. Desittere, *Laatneolithisch aardewerk uit Harelbeke (prov. West-Vlaanderen)*. - Helinium, X (1970) 30-38 ill. + 1 kaart.
58. M. Amand, *Notes sur le culte du serpent criocéphale dans la cité des Nerviers*. - Latomus, XXIX (1970) 340-347, kaart, ill.
A. Blicquy, sur la route Bavay-Oudenbourg. „Criocéphale” c.à.d. „à tête de bélier”.
59. L. Breyne, *Les conflits linguistiques en Flandre Wallonne et leur solution*. 1. *Etude d'un microcosme: les guerres scolaires à Houthem de 1920 à 1930*. 2. *La solution globale*. Z.p., 1970, 2 + 69 blz. + 34 blz. bijlagen en reproductie van 7 vlugschriften en persuittreksels.
60. A. Viaene, *Hollandsche tael en Vlaemsche spraek*. 1719. - B., LXXII (1971) 52-53.
61. L. Peeters, *Zu „Ysengrimus”, Liber secundus vv. 69-70: „celebrant”*. - Leuvense Bijdragen, LX (1971) 105-114.
Over de zin van het woord *Celebrant*.
62. J. Roelandt, *De Hanze (= overeenkomst) onderhouden*. - B., LXXII (1971) 46-48.
63. F. Debrabandere, *Volksetymologie in het Westvlaams*. - Album A. Viaene. Brugge (1970) 99-111.
64. J. Geldhof, *Pastoor Vandendorpe etymologiseert 1769*. - B., LXXI (1970) 368-369.
65. A. Demeulemeester, *Viktor Huys als taalparticularist. De publicatie van zijn „Legenden van Sinte Franciscus van Assisië. 1861*. - B. LXXI (1970) 215-223.

4. Numismatiek, Sigillografie en Heraldiek

66. P. Cockshaw, *Le fonctionnement des ateliers monétaires sous Philippe le Hardi*. - Cercle d'Etudes numismatiques, VII, nr. 2 (1970) 24-37.
67. J. Ghysens, *Les débuts de la mite et la monnaie de compte en Flandre*. - RBNS., CXVI (1970) 181-189.

68. H. Enno van Gelder, *De wisselaarsinstructie van 1580*. - RBNS., CXVI (1970) 245-267.
69. J. Duplessy, *Le trésor de Théroutanne (monnaies d'or du XVIe siècle)*. - RBNS., CXVI (1970) 163-180.
70. J. Gricourt, *La trouvaille de 1803 de Wallers et le pseudo-trésor de Bellaing. Encore le trésor de 1804 de la Forêt de Mormal. Trésor de Fressain et pseudo-trésor de Férin*. - RBNS., CXVI (1969) 331-339.
71. K. Castelin, *Le statère BN 8744, une frappe „ménapienne” ?* - RBNS., CXVI (1970) 91-96.
72. S. Scheers, *Un monnayage gaulois non attribué de la côte maritime belge*. - RBNS., CXVI (1970) 65-90.
73. E. Warlop, *Het stadswapen van Kortrijk*. - Album A. Viaene. Brugge (1970) 341-348.
74. A. Viaene, *De banier van de Brugse Sint-Lazarusgilde*. - B., LXXI (1970) 304.

5. Genealogie en Levensberichten

75. W. van Hille, *Staten van goed van Buysscheure*. - VS., VII (1971) 115-116.
76. M. Smessaert, *De staten van goed van de heerlijkheid Wulfsberghe*. - VS., VII (1971) 31-37, 79-84.
77. J. De Vriendt, *Staten van goed van Zaffelare (1554-1675)*. - VS., VI (1970) 533-538, 589-594, 641-646.
78. W. van Hille, *Het weesboek van Diksmuide (1592-1655)* - VS., VI (1970) vervolg 511-514, 575-578, 601-606, 679-684.
79. M. Cornelis, *Buitenpoortersboeken van Geraardsbergen*. - LA., XXII (1970) 117-204 (vervolg).
80. Y. Mertens-De Langhe, *De Gentse katoennijveraarsfamilies uit het franse tijdperk*. - VS., VI (1970) 479-487, 530-532, VII (1971) 49-52, 90-96.
81. W. van Hille, *Familie Beyaert*. - VS., VI (1970) 522.
Te St.-Winoksbergen.
82. R. de Decker Doucet de Tillier, *A la recherche des origines des Chaboceau de Ninove*. - MGN., XXVI (1971) 27-30.
83. R. Cauwe, *De familie Danneels als wethouders*. - VS., VII (1971) 113-114.
Afkomstig uit Meulebeke.
84. V. Delannoy, *Une branche de la famille Delannoy*. - MGN., XXV (1970) 373-375.
Te Wervik, Komen, enz.
85. A. Maris, *De Rijcke te Haasdonk 15e-17e eeuw*. - VS., VI (1970) 571-574, 637-640.

86. W. van Hille, *Derresauw*. - MGN., XXVI (1971) 102-107. -
Te Middelburg, Diksmuide, Brugge, 18e-20e eeuw.
87. A. Vanmarcke, *De familie Desein over 400 jaren in Menen en omliggende in 11 generaties uitgewerkt*. Menen, 1970. In 4°, 136 blz.
88. C. Selosse, *Notes pour servir à la généalogie de la famille Dusolier avec une notice biographique sur Jean-Baptiste Du Sollier, S.J., 1669-1740 par le Père Maurice Coens, S.J.* (Mouscron), 1969. In -8°, 48 blz. (brochure).
89. W. van Hille, *Familie Feuts*. - VS., VI (1970) 522-524.
Te St.-Winoksbergen.
90. P. Huys, *De familie Huys. Gegevens voor een familiegeschiedenis*. Drongen, 1969. In -4°, 62 blz., ronéo.
Familie herkomstig uit Geluwe.
91. R.L., *Généalogie Lepoutre*. - MGN., XXV (1970) 247-249. -
Te Moeskroen en Tourcoing.
92. J. Ockelej, *Stamreeks Pesse in de Westhoek*. - VS., VII (1971) 188.
Afkomstig uit Touraine gevestigd te Ieper.
93. A. Huysentruyt, *Een brokje genealogie Roose (15de en 16de eeuw)*. - VS., VII (1971) 41-42.
Afkomstig uit Heule.
94. W. van Hille, *Familie Ryckewaert en aanverwanten te Sint-Winoksbergen*. - VS., VI (1970) 635-636, 690-692.
95. E. Warlop, *De heren van Straten, genealogische schets (einde 11de - einde 12de eeuw)*. - BO., XI (1971) 4-25.
96. A. Demeulemeester, *Lovend getuigenis voor de familie van Hee te Lo 1871*. - B., LXXI (1970) 376-377.
97. F. Roose, *De van Riebeke's meester chirurgyns te Dudzele en Ramskapelle (II)*. - RPT., XII (1970) 47-63.
98. L. Bouly de Lesdain, *Varlet*. - MGN., XXV (1970) 344-352.
Te Calais, Duinkerke enz. 17e-19e eeuw.
99. P. Nuyens, *Onze Kwartierstaat E.P. J.L. Callewaert-Domini-kaan 4 februari 1886 - 25 november 1964*. - VS., VI (1970) 607-610.
100. J. Laporte, *Onze kwartierstaat: Alfred Courtens*. - VS., VII (1971) 233-236.
101. F. Denys, *Onze kwartierstaat: Eugene De Seyn (1880-1971)*. - VS., VII (1971) 123-126.
102. F. Roose, *Onze kwartierstaat: Mgr. Edward Leys missiebis-schop in Kivoe 1889-1945*. - VS., VII (1971) 85-89.
- 102bis. F. Roose, *Onze Kwartierstaat, Bernard Minnebo volksvriend en gemeenteraadslid, Brugge 1867-1919*. - VS., VI (1970) 495-501.

103. J. Hendrickx en M. Mispelon, *Onze Kwartierstaat: Irma Elisa Swertvaeger (1904-1945)*. - VS., VI (1970) 551-553.
104. J. Maitron e.a., *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français*. t. VII-VIII, Paris, 1970.
In t. VII, blz. 65-68: Charles Léluse, uit Comines. In t. VIII, blz. 129: Charles Péron, uit Wervik.
105. A. Vanneste, *Tableau général et notices biographiques des prêtres, missionnaires, religieux, religieuses natifs de Dottignies ou ayant habité à Dottignies*. (Dottignies), z.d. In -4°, 20 blz., ronéo.
106. J. de Mûelenaere, *Canon Pieter Benoit*. - Hand. Em., CVII (1970) 5-44.
107. A. Van Biervliet, *Clemens Carbon van Gits, een beeldhouwer uit de neo-gotiek*. - B., LXXI (1970) 331-336.
108. F. Verriest, *Een sleutelfiguur uit de Westvlaamse corporatieve school: doctor Edward De Gryse*. - Politica, XX (n.r.) (1970) 308-325.
109. J. Van Roey, *Jaspar de Haze, secretaris van Ogier Giselijn van Busbeke*. - De Schakel, XXIII (1968) 11-14.
110. A. Demeulemeester, *De persoonlijkheid van Hendrik Delber (1833-1894), superior aan het Klein Seminarie te Roeselare (1869-1884)*. - R., II (1970) 5-50.
111. J.L. Van Hecken, *Eugeen Grossé*. - Haec Olim, XX (1970) 126-131.
112. G. Coolen, *Jacqueline Robins au temps des privilèges*. - SAM. Bull., XXI (1969-1970) 353-369.
113. M. Boey, *Ter ere van priester Odiel Spruytte*. - LG., XIII (1971) 80-84.
114. J. Ghyoot, *Jean Toul, een kortrijkse horlogemaker uit de XVIIIde eeuw*. - LG., XIII (1971) 79-80. III.
115. G. Pottie, *Pieter Verbiest (II)*. - Ons Heem, XXIV (1970) 277-278.
116. E.V., *In memoriam André Delvoye 1900-1968*. - GOK. Hand., XXXVI (1968-1969) III-VII.
117. A. Viaene, *In memoriam Prof. Dr. Egied Strubbe. 1897-1970*. - B., LXXI (1970) 374.
118. J. Gillis, *Dr. P. van Oye en Dodonaea*. - Biologisch Jaarboek uitgegeven door het Kon. Natuurwet. Genootschap Dodonaea, XXXVIII (1970) 4-15.
Oostende 1886 - Gent 1969.

6. Folklore

119. K.C. Peeters, *West-Vlaanderen in de volkskundige activiteit*. - Album A. Viaene. Brugge (1970) 265-269.

120. M. Cafmeyer, *Van Aswoensdag tot Lichtmis*. Blankenberge, Saeftinge, 1970. 190 blz. 275 Fr. (Bibliotheek van de Westvlaamse Volkskunde III).
121. K.C. Peeters, *Bibliotheek van de Westvlaamse volkskunde*. - Volkskunde, LXXI (1970) 211-218.
Bespreking van H. Stalpaert, *Westvlaams Sagenboek*, 1968-1969, 2 dln. en van M. Cafmeyer, *Van Aswoensdag tot Lichtmis*, 1970.
122. H. Stalpaert, *De Studie van de legende in het Vlaamse land*. - Ons Heem, XXV (1971) 49-67.
123. J.A. de Foucault, *L'origine troyenne des Belges*. - SAM. Bull., XXI (1970) 370-375.
124. S. Top, *Banditisme in het Vlaams Volkssagenrepertorium. Bijdrage tot de herwaardering van de historische sage*. - WT., XXIX (1970), 321-343.
125. L.K. Cumps, *Gecommentarieerde Sagenverzameling uit de streek van Zuid-Brugge en omgeving*. Tielt, 1970.
126. P. Vandewalle, *Onderzoek naar de sagenmotieven in het oosten van het Houtland*. H., XI, nr. 4 (1969) 3-16.
127. L. Cumps, *De tempeliers. Veel sage, weinig realia*. - Oostvlaamse Zanten, XLIV (1969) 73-80.
128. M. Cafmeyer, *Volksleven op de Sint-Gillisparochie in Brugge*. - Album A. Viaene. Brugge (1970) 85-91.
129. M. Cafmeyer, *Oude Lissewegenaars vertellen. I. Moes de Metser*. - B., LXXI (1970) 291-302.
130. M. Cafmeyer, *Oude Lissewegenaars vertellen. II. De oude Gille*. - B., LXXII (1971) 26-31.
131. L. Bekaert, *Dood en uitvaart in het Kortrijkse volksleven*. - LG., XIII (1971) 3-61.
(1970) 143-145.
Begrafenisgebruiken.
132. L. Vanheule, *Van Maagdekeersen en familiekaarsen*. - BK., XII (1970) 143-145.
133. W. Giraldo, *Volksterapie uit West- en Fransvlaamse bedevaartplaatsen*. - Album A. Viaene. Brugge (1970) 211-219.
134. M. De Meyer, *De rol van de plaatsnamen en de heiligennamen in de volksgeneeskunde*. - Naamkunde, I (1969) 119-126.
135. G. Vlieghe-Steps, *Oude recepten voor blanc-manger 1605*. - B., LXXII (1971) 48-50.
136. R. Wissels, *De Vlier en volksmuziek in Vlaanderen*. - Ons Heem, XXV (1971) 16-17.

137. A. Dawyndt, *Een verdwenen volksspel „Het kuipje varen”*. - BK., XII (1970) 122.
138. A. Dewyndt, *Snippers uit de Veurnse volksmond*. - BK., XII (1970) 118-121 en XIII (1971) 38-41.
Volkse uitdrukkingen.
139. A. Deschrevel, *Over gesyperde katten* - IK., VI (1970) 91-93.
Syper (sieper), altijd kater, is kat met witte, zwarte en rose vlekken.
140. S. Boutens, *Zeispreuken en gezegden over drank, drinken en dronkaards*. - IK., VI (1970) 123-127.
141. A. Dewyndt, *Oude herbergnamen uit de Westhoek (19de eeuw). Herkomst en betekenis*. - BK., XII (1970) 123-136, 158-160 en XIII (1971) 22-24 en 46-48.
142. A. Dawyndt, *De herbergen „De zwarte schortjes” en „In de veertien billetjes”*. - BK., XII (1970) 112.
Volkse benamingen in Bulskamp.
143. K. Timmers, *De Klomp in Europa*. - Ons Heem, XXV (1971) 7-15.
144. H. Stalpaert, *De studie van het landbouwvoertuig*. - B., LXXI (1970) 286-290.
145. A. Bonnez, *De boerenwagen van het Veurnse Houtland*. - Album A. Viaene. Brugge (1970) 73-83.
146. C. Devyt, *De Westvlaamse windmolens in 1970*. - B., LXXI (1970) 375-376.

II. ALGEMENE GESCHIEDENIS

1. Geschiedenis van Vlaanderen

147. *Maritieme Encyclopedie*, I: A-BIJZ.; II: C-GAR. Bussum, C. De Boer Jr., 1970....
Volledig in zes delen.
148. A. d'Haenens, *Les invasions normandes, une catastrophe?* Parijs, Flammarion, 1970. 125 blz. (Questions d'histoire 16).
149. A. D'Haenens, *Les invasions normandes dans l'Empire franc au IXe siècle. Pour une rénovation de la problématique*. - Settimane di studio del centro italiano di studi sull' alto medioevo, Spoleto, 18-24 avril 1968. Spoleto (1969) 233-298 en 581-588.
150. A.J. Vermeersch, *Vereniging en revolutie. De Nederlanden 1814-1830*. Bussum, Fibula- Van Dishoeck, 1970. 102 blz. ill. (Fibulareeks 45).
151. N. Deruelle, R. Evalenko en W. Fraeys, *Le comportement des électeurs belges*. Brussel, 1970. 265 blz.

152. L. Schepens, 1940. *Dagboek van een politiek conflict*. Tielt, Lannoo, 1970. 259 blz.
153. E. De Bock, *Ondergang en herstel of het Ontstaan van de „Vlaamse Beweging”*. Antwerpen, De Sikkel, 1970. 292 blz. (uitg. Willemsfonds 211).
154. R. De Schrijver, *Een kwarteeuw Vlaamse Beweging en Vlaams-Nationalisme*. - WT., XXIX (1970), 103-120.
155. L. Picard, *De formatie van een Vlaamse sub-bourgeoisie*. - BTNG., II (1970) 145-149.
Kritische Beschouwingen bij Elias' *Vijfentwintig jaar Vlaamse Beweging (1914-1939)*.
156. *Frans-Vlaams Jaarboekje IV (1971)*. Nieuwpoort, 100 blz., ill.
157. E. Coornaert, *La Flandre française de langue flamande*. Parijs, 1970. In -8°, 400 blz.
158. H. Van Werveke, *Thomas Becket, Philips van den Elzas en Robrecht van Aire*. - KVAB, Klasse der Letteren, Mededelingen, XXXII, 1. Brussel, 1970, 22 blz.
159. B. Hendrickx, *Het regentschap over Vlaanderen en Henegouwen na het vertrek van Boudewijn IX (VI) op Kruisvaart (1202-1211)*. - BTFG., XLVIII (1970) 377-393.
160. A. Van Werveke, *Gentse Stads- en Baljuwsrekeningen (1351-1364)*. Brussel, 1970, 685 blz. (K.C.G.-uitgaven in -4°).
161. J. Sabbe, *De opstand van Brugge tegen graaf Robrecht van Bethune en zijn zoon Robrecht van Kassel in 1321-1322*. - Hand. Em., CVII (1970) 217-249.
163. M. Coornaert, *De verdediging van de Kust van Noord-Vlaanderen vanaf 1300*. - RPT., XII (1970) 90-109 en 138-148 (vervolg).
164. D. Ciurea, *Jean Froissart et la société franco-anglaise du XIVe siècle*. - MA., LXXVI (1970) 275-284.
165. M. Somme, *Les déplacements d'Isabelle de Portugal et la circulation dans les Pays-Bas Bourguignons au milieu du XVe siècle*. - RN., LII (1970) 183-197.
166. M. Coornaert, *Vlaamse coureurs ter zee. Begin 15e eeuw*. - Album A. Viaene. Brugge (1970) 93-97.
167. J. Bartier, *Charles le Téméraire*. Brussel, Arcade, 1970. 299 blz.
168. E.M. Brackman, *L'armée des Gueux*. - BTMG., XIX (1971) 5-46.
Militaire operaties in Vlaanderen 1666-68.

2. Plaatselijke Geschiedenis

169. G.A.C. Van Vooren, *De Katholieke Bevolking van Aardenburg in de 18de eeuw*. - AM., XXI (1970) 158-207.

170. L. Ryckeboer, *Gezegden uit Adinkerke*. - BK., XII (1970) 156-157.
171. L. Ryckeboer, *Snippers uit Adinkerke - II*. - BK., XIII (1971) 43-44.
Dialectkunde.
172. H. Platelle, *Journal inédit d'un bourgeois d'Armentières pendant la Révolution*. - Mélanges de science religieuse (décembre 1970) 185-223.
173. L. Stockman, *De renten van de Gentse Spijker in de Ambachten Assenede en Boekhoute*. - AM., XXI (1970) 118-132.
174. A. Viaene, *De uitvaart van „De grote voyagier” ridder Joos van Ghistele. Axel 24 september 1516*. - B., LXXI (1970) 306-307.
175. J. Maes, *Beselaarse plaatsnamen en mengelingen*. Beselare, bij de auteur, 1970. 94 blz. 110 Fr. (Beselaarse Gedenkboeken V).
176. C.B., *Blankenbergse vis voor de Prins. 1749*. - B., LXXI (1970) 249.
Betreft prins Karel van Lorreinen.
177. D. Verlé, *De Boelaarse ijkmaat van 1620*. - Brugfina, XXI (1970) 8-10.
Kruijk in messing, in het Gruuthusemuseum bewaard.
178. V. Priem, *Het Kasteel van Boezinge*. - IK., VI (1970) 84-90, ill.
179. L. Van Acker, *Rond de „Honderd Dagen” te Bovekerke 1814-15*. - B., LXXI (1970) 346-350.
180. F. Pittery, *Steden in Frans-Vlaanderen: Broekburg*. - Ons Erfdeel, XIII, afl. 3 (1969-1970) 167-170.
181. A. Van den Abeele, *An ancient town for modern Inhabitants*. - Brugge, 1970. 28 blz.
182. F. Koller, *Avant-postes militaires et religieux sur le site de Bruges, Belgique (jusqu'à 900 après J.C.)* - RN., LII (1970) 163-181.
183. J. De Smet, *Een aanslag tegen het Brugse Begijnhof. De ontvoering van Kateline Vedelaers 1345*. - B., LXXII (1971) 33-38.
184. A. Viaene, *Nieuwe vergierroeden voor broeder Jan. Brugge 1493*. - B., LXXII (1971) 53-54.
Betreffende het officie van wijnmeter.
185. J. De Smet, *Het verweerschrift van opperdeken Lucas van de Velde, Brugge 1582-1584*. - Hand. Em., CVII (1970) 269-277.
186. *De zetel van het Gemeentekrediet van België voor de provincie West-Vlaanderen te Brugge (het huis De Croone)*. - Gemeentekrediet van België, XXIV (1970) 133-136.

187. A. Viaene, *Frans Toneelseizoen in de Schouwburg te Brugge*. - Haec Olim, XX (1970) 70-75.
188. J. Geldhof, *Een Weselse intrigant en pseudo-auteur ontmaskerd. Karel Hendrik Gerning, Brugge 1868*. - B. LXXI (1970) 205-209.
189. G. Gyselen, *Een stoetenboek van kanunnik Adolf Duclos 1887*. - Album A. Viaene, Brugge, (1970) 221-228.
190. J. Rotsaert, *Godshuizen O.L.Vr. van Bijstand, Rozendal, Zaksken. Een stichtier: Pieter Declerck*. - BO., X (1970) 98-111.
191. J. Penninck, *De godshuizen Soutieu in Brugge*. - Album A. Viaene, Brugge (1970) 271-276.
192. G. van Nieuwenhuyze, *De windmolens van de Kruisvest te Brugge 1580-1650*. - B., LXXI (1970) 210-214.
193. C. Devyt, *De Sint-Janshuismolen op de Kruisvest te Brugge, 1770-1970*. - Brugge, Desclée De Brouwer, 1970. 18 blz.
194. P. de Guillebon, *Le Château de Clarques*. - SAM. Bull., XXI (1969-1970) 341-346.
195. J.-M. Duvosquel, *Comines, ville de frontières ou comment trouver les sources de son passé à la lumière de la géographie historique*. - Athénée royal de Comines, 1945-1970, 25e anniversaire. Comines (1970) 63-104.
196. J. Leblois, *Comines en Hainaut. Ses origines, ses tribulations, sa vie présente*. - Hainaut Tourisme, n° 141 (juli 1970) 121-125. Vulgariserend.
197. J.-P. Festré, *Comines et son canton. Esquisse géographique et économique*. - Athénée royal de Comines, 1945-1970, 25e anniversaire. Comines-Belgique (1970) 41-54.
Avec rappels historiques.
198. A. Van Neste, *Comines, images du temps passé*. - Nasci denuo, Institut Saint-Henri, Comines-Belgique, n° 7 (janvier 1968) 23-29 et 8 (juillet 1968) 6-13.
La vie à Comines-Belgique avant 1914.
199. A. Van Neste, *Comines, images du temps passé. La guerre 1914-1918*. - Nasci Denuo, Institut Saint-Henri, Comines-Belgique, n° 9-10 (février 1970) 4-12.
200. J.M. Duvosquel, *Une petite ville à l'arrière du front : Comines, 1914-1918*. Comines-Belgique, 1968. In -4°, 80 blz. 103 foto's.
201. (H. Bourgeois), *Comines dans la tourmente (1914-1917)*. Comines-Belgique, 1968. In -8°, 15 blz.
202. H. Bourgeois, *Comines et la bataille du canal (26-28 mai 1940)*. Comines-Belgique, 1970. In -8°, 62 blz.
203. D. Perfete Désiré, *Ce que fut la résistance à Comines au cours*

- de la dernière guerre*. - Nord-Eclair (Mouscron), 5-26. XII. 1969. 7 artikels.
204. J. De Smet, *Het Kerkelijk Leven te Damme in de XVe en XVIe eeuwen*. - RPT., XII (1970) 149-153.
205. J. De Smet, *De Reconciliatie van een Protestant in Damme 1589*. - RPT., XII (1970) 153-154.
206. J. Klausling, *De Vissershaven van De Panne*. - BK., XIII (1971) 15-16.
Ongedateerd schimplied „Voor de Schuilhaven”.
207. J. Beyen, *Badreglement te De Panne 1912*. - BK., XII (1970) 149-150.
208. M. D'Hondt, *Dottignies, mon noble village. Esquisse de onze siècles d'histoire, 871-1968*. (Dottignies, 1968). In -4°, 78 blz., ronéo.
209. L. Vevliegheer, *Een bestek voor twee koordaken van de kerk te Dudzele (1644)*. - Hand. Em., CVII (1970) 305-310.
210. R. Buckinx, *25 jaar geleden overleed Jeremie Campagne*. - IK., VI (1970) 65-70, ill.
„Vinder” van de Rederijkerskamer „De Verblyders in 't Cruys” te Eecke.
211. V. Arickx, *Geschiedenis van Egem*. Kortrijk, bij de auteur, 1971. 302 blz. 450 Fr.
212. P. Tamborijn, *Brieven van twee Elverdingenaars in het leger van Napoleon*. - IK., VI (1970) 79-83.
4 brieven van Jacobus Demey, 1 brief van André Clarebout.
- 212bis. L. Devliegheer, *Enkele nota's over de Sint-Laurentiuskerk te Ename*. - Bull. KCML., XVIII (1969) 83-90.
213. L. Devliegheer, *Le Château d'Escanaffles près de l'Escaut*. - Bull. KCML., XVIII (1969) 205-209.
214. R. Machut, *Une cause singulière de défrichement forestier : la difficile répression des délits à Fenain*. - Mémoires des Amis du Vieux Somain (1970) 35-56.
215. P. Rogghé, *De Tempelridders en hun Hof te Gent*. - AM., XXI (1970) 133-157.
216. A.-T. Van Biervliet, *Het goed ter Kerst te Gits en het klooster van Deinze*. - R., II (1970) 67-70.
217. D. Duneufjardin, *Petite histoire d'Hasnon (670-1970)*. Saint-Amand, 1970. In -8°, 60 blz. (bij de auteur te Hasnon).
218. A. Viaene, *Stremming in de haven van Ieper. 1595*. - B. LXXI (1970) 246.
219. E.N., *De Prins de Ligne te Ieper voor de eedaflegging namens Keizer Karel VI 1720*. - B., LXXI (1970) 312-313.

220. J. Pieters, *Nijverheid en handel in Ieper in de jaren 1750-1780*. - Album A. Viaene. Brugge (1970) 277-284.
221. C. Bouteuca, *Ieper en de familie Malou*. - IK., VI (1970) 105-113, ill.
222. P. Bourgeois, *Izegemse toponymie uit de XVIIe en XVIIIe eeuw*. - Ten Mandere, IX, nr. 3 (1969) 4 en 9-30 + 2 kaarten.
223. L. Vanheule, *Interessante acten in het doopregister 1663-1700 Izenberge*. - BK., XII (1970) 145-148.
Opnieuw gedoopten en vondelingen. Gemeentelijk Archief Izenberge. Gevolgd door uittreksel uit register van de burgerlijke stand nr. 13 aangaande een vondeling uit de vorige eeuw.
- 223bis. A. Deschrevel, *Hoe Izenberge aan drie klokken kwam*. - BK., XII (1970) 113-118.
In de XVIIIe eeuw.
224. A. Deschrevel, *Izenberge kwam dan toch niet aan drie klokken*. - BK., XII (1970) 137-139.
Klokkenproblemen in het midden van de 18e eeuw.
225. L. Stockman, *Bomen en tronken op het Rijselhof te Kaprijke in 1461*. - B., LXXI (1970) 340-342.
226. B. Bynens, *Een cholera-epidemie teisterde Koksijde in 1866*. - BK., XII (1970) 154-156.
227. J. De Cuyper, *13de-eeuwse rekeningen van het Kortrijkse kapittel*. - Album A. Viaene. Brugge (1970) 143-153.
228. P. Vancolen, *Politiek leven te Kortrijk 1830-1884*. - GOK. Hand., XXXVI (1968-69) 1-348.
229. E. Draux, *Histoire de Landas*. Orchies, chez l'auteur, 1970. In -8°, 206 blz.
230. J. Roelandt, *Prijzie van een hofstedeke te Langemark in 1679*. - IK., VI (1970) 76-77.
231. A. Vermeersch, *De oudste steenwegen te Lapscheure*. - RPT., XII (1970) 156-159.
232. J. Rau, *Brieven van Fondatie van Missen in de Kapel bij Doest in 't jaar 1690*. - RPT., XII (1970) 130-137.
233. R. Crois, *Rond het Driegemeentenpunt «Zoetendale»*. - RPT., XII (1970) 160-161.
234. W. van Hille, *Het Leenbof van Mesen*. - IK., VI (1970) 114-123.
Lenen, 112 in aantal, en hun houders volgens een leenboek van 1762.
235. B. Bynens, *Uit een Frans-Vlaams Familiearchief. Verdeling ten sterfhuize*. - BK., XIII (1971) 16-21.
Afschrift van akte uit 1759. Noortpeene.

236. J. Raes, *Caroline van Sint-Joris of een bewogen vrijage in de Jakobijmentijd*. 1795. - B., LXXI (1970) 229-235, 363-367.
«Omstandige verhandeling van het gebeurde voorgevallen aan Josephus Louis Claeys, zoon van Pieter en Joanne De Smet, geboren te Oedelem den 21 januari 1770, en zijne vrijage met Caroline van Poucke, dochter van Guillaume en Anna Mestdagh, geboren te St.-Joris-ten-Distel den 3 januari 1773 tot den dag van hunne trouw.»
237. J. Beyen, *Garnaalvissers te paard*. - BK., XII (1970) 151-153.
Oostduinkerke, tweede helft 18e eeuw.
238. K. Jonckheere, *Oostende verteld. Anekdotische roman van een stad*. Tielt-Utrecht, Lannoo, 1970, 335 blz.
239. A. Viaene, *Rijm op de Vrijbuiters van Oostende*. 1589. - B., LXXI (1970) 245-246.
240. R. Boterberge, *Een mislukt diligenceproject Gent-Oostende 1723*. - B., LXXI (1970) 343-345.
241. E.N., *De verkiezingen van «het Vrije Volk» van Oostende 1792*. - B., LXXII (1971) 55-56.
242. J. De Smet, *Polders rond Oostende. De indijking van de Polder van Snaaskerke en van de Keignaardpolder*. 1803-1810. - B., LXXI (1970) 224-228.
243. F. Roose, «*Kleeragie en Huuscatbeyl» te Oostkerke in 1584*. - RPT., XII (1970) 110-113.
244. A. Denturck, *Ontstaan en ontwikkeling van Oostnieuwkerke, weldra 750 jaar zelfstandige parochie (1221-1971)*. - R., II (1970) 113-134.
245. E. Menu, *A la découverte de la «maison» Ploegsteert*. - Nord-Eclair (Mouscron) 25.9.1969-19.1.1970.
22 articles, 51 photos.
Monographie d'histoire locale. Originale pour le XIXe et XXe siècle. S'arrête à l'entre-deux-guerres.
246. E. Menu, *L'offensive d'avril 1918 et la bataille autour de Ploegsteert vues par un officier allemand*. - La Voix du Nord (Armentières) 18-21.9.1968. (3 articles, 3 photo's).
247. F. Roose, *Neringdoeners te Ramskapelle*. - RPT., XII (1970) 155-156.
248. Baron de Béthune-Sully, *La seigneurie de Ten Dale dite Tatten à Reckem*. Pittem, 1970. In -8°, 112 blz.
249. J. Maes, *Koninklijke Handbooggilde Sint-Sebastiaan Reninge*. - BK., XIII (1971) 1-4.
19e eeuw.
250. W. Delestrez, *Reningelst door de eeuwen heen*. Reningelst, bij

- de schrijver, 1970. In-8°, 244 blz., ill. + kaart, (offset).
251. J. Roelandt, *De heerlijkheid Zandberge* in: W. Delestrez, *Reningelst door de eeuwen heen*. Reningelst (1970) 83-91.
252. J. Huyghebaert, *Het «ongewoon leven» en de «zonderlinge gedachten» van Jacob Innocentius Marant (Roeselare 1793- ?)*. - R., II (1970) 51-68.
253. J. Delbaere, *Het verdwenen oudenmännerhuis van Rumbeke*. - Album A. Viaene. Brugge (1970), 155-165.
254. J. Delbaere, *De Meerlaan, een barriereherberg te Rumbeke, 1582-1819*. - R., II (1970) 135-160.
255. M. Lambin, *De affaire van Sint-Denijs*. - Nieuw Vlaams Tijdschrift, XXII (1969) 219-223.
De «affaire» van het «geuzenkerkhof» en de brandstichtingen 1868.
256. C. Vlaemynck, *Het bombardement op Sint-Michiels, 28 mei 1944*. Sint-Michiels, 1970. 36 blz. ill.
257. A. Schouteet, *Het rederijergilde van het Heilig Kruis te Sint-Michiels en te Brugge*. - KVA.VM. (1969) 257-285.
258. A. Viaene, *Marktrecht van het Sint-Janshospitaal te Sint-Winokbergen*. - B., LXXI (1970) 372-373.
259. F. Roose, *Het Bouchoutte-Hof te Snellegem*. - BO., X (1970) 112-126.
260. J. De Smet, *De bevolking van Snellegem in 1748*. - BO., X (1970) 21-25.
261. L.T.A. (A. Houvenaghel), *Eversam en 'n energieke Rythovius*. - IK., VI (1970) 100-104, ill.
De bisschop van Ieper tegen het houden van het nacht-officie bij dageraad.
262. V. Arickx, *Moelijkheden bij de restauratie van de Sint-Pieterskerk in Tielt, 1710-1720*. - Album A. Viaene. Brugge (1970) 65-72.
263. R. Haelewyn, *De Torhoutse jaarmarkt*. - Album A. Viaene, Brugge (1970) 229-235.
264. A. Franchoo, *De niet-bevaarbare waterlopen te Varsenare*. - BO., XI (1971) 26-30.
265. A. Franchoo, *De H. Mauritius-Kapel te Varsenare*. - BO., X (1970) 90-97.
266. E.I. Strubbe, *Herstelling van het torenuurwerk in Veurne in 1557*. - Album A. Viaene. Brugge (1970) 307-310.
267. C.B., *De Boetprocessie van Veurne in de Franse tijd 1802-1814*. - B., LXXII (1971) 54-55.
268. C. Denorme, *Bargoens te Veurne*. - B., LXXI (1970) 241-242.

269. A. Goussej, *Beauvoorde te Watou en Wulveringem*. - BK., XIII (1971) 30-32.
Oorspronkelijk een heerlijkheid.
270. A. Viaene, *Vissersboten en vistuig te Wenduine*. 1476. - B., LXXI (1970) 247-248.
271. J. Durnez, *Vluchtelingen (uit Wervik te Asse in 1317)*. - Ascania, XI (1968) 106-108.
272. J. Roelandt, *Een lijst van Wervikanen uit 1578-1579*. - VS., VI (1970) 543-548, 595-598.
273. J.A. Bomans, *Wervik 1793. Prins Willem Georg Frederik, grootmeester der Artillerie*. - Sint-Barbara, Orgaan van de vereniging Officieren-Artillerie ('s-Gravenhage) XXXXI, nr. 3 (1969) 36-41.
274. J. Vlamynck, *Pastors van de Sint-Andriesparochie Woumen*. - BK., XII (1970) 89-99.
Vanaf 1217.
275. J. Vlamynck, *Herbergen te Woumen*. - B., LXXI (1970) 280-285.
276. L. Vanheule, *De inboedel van een hofstede te Wulpen 1675*. BK., XII (1970) 140-142.
Sterfhuis en bewerkt land: Socqueel-Halewyck.

III. BIJZONDERE GESCHIEDENIS

1. Recht en Instellingen

277. J. Van Rompaey, *Middeleeuws recht en onrecht in Vlaanderen*. - SH., VI (1970) 4-10.
278. D.M. Nicholas, *Crime and Punishment in fourteenth-Century Ghent*. - BTFG., XLVIII (1970) 289-334 (to be continued).
279. E.I. Strubbe, *Joos de Dambouder als criminalist*. - TRG., XXXVIII (1970) 1-65.
280. A. Viaene, *Sinte Niklaus in Warangeville. Een bedevaart in het oude Vlaamse strafrecht*. - B., LXXI (1970) 322-325.
281. A. Viaene, *De bedevaart «tsente Andries in salerne»*. - B., LXXI (1970) 339.
282. A. Viaene, *Palster ende scerpe nemen. Een sakrale formule uit de oude pelgrimszegen*. - B., LXXII (1971) 39-46.
283. M.P. De Bruin, *Over dijkgraven en polderjongens*. - Archief. Vroegere en latere mededelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland (1970) 100-114.
284. J. De Smet, *Over het bestuur van de Acht Parochiën van Veurne-Ambacht op het einde van de XVIe eeuw*. - Hand. Em., CVII (1970) 135-138.
285. Y. Van den Berghe, *De Raad van Besturen en Beden saneerde*

de stadsfinanciën: Het voorbeeld Brugge (1766-1794). - Hand. Em., CVII (1970) 88-95.

2. Economische en Sociale Geschiedenis

286. J. Stengers, *L'historien devant l'abondance statistique*. - Revue de l'Institut de sociologie (1970) 427-458.
287. W. Brulez, *De economische kaart van de Nederlanden in de 16e eeuw volgens Guicciardini*. - TG., LXXXIII (1970) 352-357.
288. A. Verhulst, *Der Handel im Merowingerreich: Gesamtdarstellung nach schriftlichen Quellen* - Antikvariskt Arkiv, XXXIX Early Medieval Studies II. Stockholm (1970) 2-54.
Ook als Studia Historica Gandensia 125.
289. J.H. Munro, *An economic aspect of the collapse of the Anglo-Burgundian alliance, 1428-1442*. - English Historical Review, LXXXV (1970) 225-244.
290. R. Fossier, *La terre et les hommes en Picardie jusqu'à la fin du XIIIe siècle*. Paris-Louvain, Béatrice Nauwelaerts, 1968. In -8°, 2 vol., 828 blz., 34 foto's en 9 kaarten.
«Picardië» omvat hier ook Artesië en Cambresis. Belangrijke bespreking door L. Génicot in *Annales*, Economies, sociétés, civilisations, 1970, blz. 1475-1491.
291. J. Mertens, *De laat-middeleeuwse landbouweconomie in enkele gemeenten van het Brugse platteland*. Brussel, Pro Civitate, 1970. 207 blz. (Reeks Historische uitgaven in -8°).
Met licht gewijzigde titel: «... Brugse Vrije.» ook uitgegeven door het Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, Publicatie nr. 28. Gent-Leuven, 1970.
292. R. De Herdt, *Bijdragen tot de geschiedenis van de veeteelt in Vlaanderen, inzonderheid tot de Geschiedenis van de Rundveepest 1769-1785*. Gent-Leuven, 1970. 138 blz. (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis. Publicatie nr. 11).
293. R. Butaye, *Het baarkleed der runderen in Oost-Vlaanderen (België) rond 1772*. - Mededelingen der veeartsenijschool van de Rijksuniversiteit van Gent, XI nr. 3/4 (1967) 64 blz.
294. R. Butaye, *Het rundvee in West-Vlaanderen (België) rond 1772*. - Vlaams Diergeneeskundig Tijdschrift, XIX (1970) 105-155.
295. J. Mertens en W. Vanderpijpen, *Schets van de Westvlaamse landbouw eind 18e-begin 19e eeuw*. - Hand. Em., CVII (1970) 277-301.
296. A. Verhulst, *De inlandse wol in de textielnijverheid van de Nederlanden van de 12e tot de 17e eeuw: produktie, handel en verwerking*. - BMGN., LXXXV (1970) 6-18.

297. J. Van Houtte, *De draperie van Leidse lakens in Brugge 1503-1516. Een vroege poging tot inplanting van nieuwe nijverheden.* - Album A. Viaene. Brugge (1970) 331-339.
298. E. Van Cauwenberghe, *Bijdrage tot de financieel-economische evolutie van een vorstelijk domein in Vlaanderen: Deinze-Drongen (XIVe-XVIIe eeuw).* - Hand. Em., CVII (1970) 250-268.
299. J.A. de Foucault, *L'évolution de la propriété foncière dans le Calaisis à la fin du XVIIe siècle.* - SAM. Bull., XXI (1971) 430-438.
300. G.F. Sandberg, *Zevenhonderd jaar overzetveren in Zeeland.* - Archief. Vroegere en latere mededelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland (1970) 115-124.
301. A. Schouteet, *Het ambacht van de oudkleerkopers te Brugge.* - Hand. Em., CVII (1970) 45-87.
302. L. Van Acker, *Westvlamingen op kunstambacht in Parijs in de vorige eeuw.* - Album A. Viaene. Brugge (1970) 311-319.
303. D.M. Nicholas, *The population of fourteenth-century Ghent.* - Hand. GOG., n.r. XXIV (1970) 97-111.
304. W. Blockmans, I. De Meyer, J. Mertens, C. Pauwelijn en W. Vanderpijpen, *Studien betreffende sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw.* - Standen en Landen, LIV, Deel I: Tekst. 1971. 277 blz.
Ook als Studia Historica Gandensia 139.
305. J. De Smet, *Het hospitaal van Maldegem in de XIIIde eeuw.* - Album A. Viaene. Brugge (1970) 205-209.
306. J. Marechal, *Konventen van arme begijnen in Brugge, 1302-1374.* - Album A. Viaene. Brugge (1970) 257-264.
307. A. Dewitte, *Huurvoorwaarden uit 1442.* - B., LXXII (1971) 51-52.
308. R. Darquenne, *La «dysenterie» en Belgique à la fin de l'Empire.* - RN., LII (1970) 367-373.
309. L. Van Meerbeeck, *La charité aux armées dans les circonscriptions belges lors du débarquement anglais à Walcheren en 1809.* - RIHM., VII (1967-1970) 747-773.
310. A. Viaene, *Een laatste Breydel van Brugge als dragonder van Vlaanderen gevallen bij Falmagne 31 augustus 1790.* -B., LXXI, (1970) 266-268.

3. Geschiedenis der Wetenschappen en Letteren

311. A. Derolez, *Lambert van Sint-Omaars: een Vlaams encyclopedist uit de Middeleeuwen.* - WT., XXIX (1970), 255-264.

312. A. De Smet, *Erasmus et la cartographie*. - *Scrinium Erasmianum*. I. Leiden (1969) 277-292.
313. A. Deprez, *De jonge Snellaert (1809-1838)*. - KVA.VM. (1970) 1-155.
314. L. Elaut, F.A. *Snellaert, de geneesheer*. - KVA.VM. (1969) 187-219.
315. P.P. Bockstaele, *Four letters from Gregorius a S. Vincentio to Christopher Grienberger*. - *Janus*, LVI (1969) 191-202.
Gregorius a S. Vincentio, ° Brugge 1584; † Gent 1667.
Mathematicus.
316. A. Viaene, *Simon Stevin en Michiel van Damme in de geschiedenis van de boekhouding*. - B., LXXI (1970) 308.
317. J. Van Damme, *De bibliotheek van de «Amis du Progrès» in Brugge, 1866-1888*. - *Album A. Viaene*. Brugge (1970) 321-329.
318. L. De Coninck, *Kanunnik R. Stock en de kultuurbibliotheek voor West-Vlaanderen*. - *Librije*, VI (1970) 1-5.
319. C.B., *Arnoudt van Geluwe van hand tot hand. 1656-1856*. - B., LXXI (1970) 378-379.
Betreft het boek «Afbeelding over de ontleding van dry gereformeerde Martelaersboecken», door Aernoudt van Geluwe «onghestudeerden Vlaemschen Boer van Hardoye», uitgegeven te Antwerpen bij de weduwe en erfgenamen van Jan Cnobbaert in 1656.
320. A.M. Van Duinhoven, *Elegast maakt zich bekend. Tekstkritiek op «Karel ende Elegast»*. - *Spiegel der Letteren*, XIII (1970-71) 81-111.
- 320bis. W.L. Braekman, *Fragmenten van de verloren gewaande lapidarij van Jacob van Maerlant*, KVA.VM., Gent (1970) 499-525.
321. E. Cramer-Peeters, *Henric die de Reinhart maakte*. - WT., XXIX (1970) 123-130.
322. K. Heeroma, *De localisering van de tweede Reinaert*. - *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, LXXXVI (1970) 161-193.
323. L. Peeters, *Het auteurschap van de Reinaertprologen*. - WT., XXIX (1970) 265-272.
324. B.H. Erné, *Een liefdesdroom*. - *Tijdschrift voor Nederlandse letterkunde*, LXXXVI (1970) 81-94.
Betreft de eerste allegorie uit het Gruuthuse-handschrift.
325. J. Dufournet, *La vie de Philippe de Commines*. Paris, 1969. In -8°, 338 blz.
326. J. Dufournet, *Sur le texte des «Mémoires» de Commines*. - *Revue des langues romanes*, (1969) 97-102.

327. S. Kinser en J. Cazeaux, *The «Memoirs» of Philippe de Commines*. Columbia (S.C.), 1968. In -8°, 368 blz.
328. J. Dufournet, *Quand les Mémoires de Commines ont-ils été composés?* - Mélanges de Langue et de littérature du Moyen Age et de la Renaissance offerts à Jean Trappier. Genève (1970) 267-282.
329. J. Dufournet, *Art et déformation historique dans les «Mémoires» de Philippe de Commines*. - Romania, XC (1969) 145-173.
330. V. Arickx, *De Rederijkerskamers in Frans-Vlaanderen*. - Ons Erfdeel, XIV, afl. 1 (1970-1971) 173-175.
331. A. Dewitte, *De religieuze overtuiging van Ed. de Dene*. - B., LXXI (1970) 343-350.
332. A. Viaene, *Politiek overzicht in 1590*. - B., LXXI (1970) 342.
Uit het dagboek van de Ieperse rederijker Augustyn van Hernighem.
333. S. Gieben, *Het aandeel der Minderbroeders in de Nederlandse literaire productie van de zestiende eeuw*. - WT., XXIX (1970) 345-355.
334. L. Roose, *Het gedicht «Conforteert my» in het handschrift van Willem Weydts*. - KVA.VM., (1969) 183-186.
Willem Weydts is een Brugs kroniekschrijver uit de 16e eeuw.
335. A. Viaene, *De Egmont-figuur bij de Duinkerke toneeldichter Michiel de Swaen 1707*. - B., LXXI (1970) 337-339.
336. J. De Smet (ed.) *Zuid-Westvlaamse Tijdschroniek uit de Oostenrijkse en Franse Tijd, 1761-1814. Het «Memoriael van Reninghelst» door koster P.L. Cuvelier*. Assebroek, Westvlaams Verbond van Kringen voor Heemkunde, 1970. 375 blz. (2 delen, doorl. paginering).
337. J. Huyghebaert, *Een novelle van dokter C. Paret. 1884*. - B., LXXI (1970) 243-244.
Dr. C. Paret, geneesheer te Handzame.
338. A. Lowyck, *De breuk tussen Stijn Streuvels en Gezelle's Bierkorf*. - Album A. Viaene. Brugge (1970) 247-256.
339. L. Schepens, *Guido Gezelle ijveraar voor de missies*. - Album A. Viaene. Brugge (1970) 285-295.
340. A. De Smet, *Guido Gezelle en de Vlaamse missionarissen in de Verenigde Staten*. - B., LXXII (1971) 21-25.
341. J. de Mûelenaere, *Hendrik Van Doorne van Poeye, de breuk in de vriendschap met Gezelle*. - Album Antoon Viaene. Brugge (1970) 183-192. III.

342. K. De Busschere, *Versvoet en woordbeeld bij G. Gezelle*. - Album A. Viaene. Brugge (1970) 123-132.
343. M. De Bruyne, *Gezelles Kerkhofblommen en de taalpartikularist Zeger Malfait in 1876*. - Album A. Viaene. Brugge (1970) 113-121.
344. F. De Vleeschouwer, *Caesar Gezelle*. - V.W.S. Bibliotheek van de Westvlaamse Letteren, Cahiers, nr. 23. 16 blz. ill.
345. A. Demedts, *Dichter Delfien Van Haute*, - Album Antoon Viaene. Brugge (1970) 173-181.
346. K. De Lille, *De zouavenbrieven van Amaat Vyncke*. - Album A. Viaene. Brugge (1970) 167-172.
347. G. Adé, «*Omtrent Streuwels*». - Nieuw Vlaams Tijdschrift, XXII (1969) 279-306.
348. G. Wildemeersch, *Streuwels anno 1914 en 1948: romanstructuur en levensbeschouwing*. - Nieuw Vlaams Tijdschrift, XXII (1969) 503-528.

4. Geschiedenis van het Onderwijs

349. M. De Vroede, *Van schoolmeester tot onderwijzer. De opleiding van de leerkrachten in België en Luxemburg van het eind van de 18e eeuw tot omstreeks 1842*. Leuven, 1970. LI + 563 blz. (Universiteit te Leuven. Werken op het gebied van de geschiedenis en de filologie. 5de reeks, deel 7).
350. M. De Bruyne, *De muziekschool te Roeselare in 1876-1884, doodgeboren kind van de schoolstrijd*. - R., II (1970) 77-112.
351. J. Libon, *L'Athénée et l'enseignement officiel depuis 1945*. - Athénée royal de Comines, 1945-1970, 25e anniversaire. Comines (1970) 15-39.
352. H. Bourgeois, *La chronique amusante du jeune Saint-Henri*. - Nasci denuo, Institut Saint-Henri, Comines-Belgique, n° 9-10 (février 1970) 14-25.
- Anekdotische geschiedenis van stichting en eerste jaren van het Collège Saint-Henri te Comines.

5. Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde

353. L. Devliegheer, *De Zwinstreek*. Tielt-Utrecht, 1970, 224 blz., 481 afb., 147 fig. (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen, 4).
354. J.M. Soyoz - J. Gardelles, *L'activité artistique à Lille dans la première moitié du XVIe siècle*. - RN., LII (1970) 455-461.
355. M. Sonkes, *Note sur des procédés de copie en usage chez les Primitifs flamands*. - Bulletin Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, XI (1969) 142-152.

356. L. Devliegheer, *De Brugse Sint-Donaaskerk op een schilderij van Memling en de mening van Gurlitt en Duclos*. - Bull. KCML., XVIII (1969) 91-97.
357. J. Vilain, *L'«autoportrait caché» dans la peinture flamande du XVe siècle*. - Revue de l'Art, n° 8 (1970) 53-55.
358. J. De Baets, *Eyckiana III*. - KVA.VM. (1969) 220-241.
Eyckiana I en Eyckiana II verschenen in hetzelfde tijdschrift 1966 blz. 433 en 1967 blz. 527.
359. A. Ampe & J. Goossens, *Taal en herkomst van Jan van Eyck*. - WT., XXIX (1970) 81-92.
360. K.G. van Acker, *Iconografische beschouwingen in verband met de 16e eeuwse gegraveerde 'portretten' der graven van Vlaanderen*. - Oud Holland, LXXXIII (1968) 95-116.
Over de bronnen van de portretten der Vlaamse graven in Sanderus' *Flandria Illustrata*, van P. Baltens overgenomen.
361. Archivum Artis Lovaniense, *Uit het schilderijenbezit van het Prinselijk Begijnhof te Brugge*. - Haec Olim, XX (1970) 3-52.
362. C. Denorme, *Schilderijen uit de door Jozef II afgeschafte Westvlaamse kloosters*. - Album A. Viaene. Brugge (1970) 193-198.
363. J. Delbaere, *Jonge kunstschilder ingebaald in Empire-stijl. Kortrijk 1812*. - B., LXXI (1970) 244-245.
Betreft schilder Jan Baptist De Jonge.
364. R. Buckinx, *Bij de 150e verjaring van de geboorte van Louis Delbeke (1821-1891)*. - IK., VI (1970) 93-96.
Westvlaams Kunstschilder.
365. K. James, *Nieuwe beelden voor een oud stadhuis*. - SH., V (1970) 651-657.
Gouda en Brugge.
366. G. Coolen, *Les jubés de la Collégiale de Saint-Omer*. - SAM. Bull., XXI (1969-1970) 321-324.
367. F. De Smidt, *Het Westportaal van de Sint-Niklaaskerk te Gent*. Brussel, 1970. 119 blz. (KVAB., Klasse der Schone Kunsten, Verhandelingen nr. 24).
368. J. Ballegeer, *De «monumentale bronnen» van het Sint-Lodewijkcollege*. - Haec Olim, XX (1970) 111-125.
369. A. Schouteet, *Verzoek om teruggave van het madonnabeeld van Michelangelo door de kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouw in 1795*. - Album A. Viaene. Brugge (1970) 297-300.
370. M. Van Hoonacker, *Bij de ontdekking van een gotisch wasbekken*. - Haec Olim, XX (1970) 76-77.
371. A. Deschrevel, *Meester Dieric Rose, klokgieter te Brugge. 1495-1515*. - B., LXXI (1970) 240.

372. A. Deschrevel, *Het kroonluchterbeeldje van Edewalle in Kortemark*. - Album A. Viaene. Brugge (1970) 199-204.
373. A. Viaene, *Galeyers-Ghaleyersch werk. Benaming van ingevoerde majolica te Brugge 1471-1550*. - B., LXXI (1970) 273-279.
374. D. Bodart, *Louis Finson (Bruges, avant 1580 - Amsterdam, 1617)*. Brussel, 1970. VIII + 318 blz. + fig. (Koninklijke Academie van België, Klasse der Schone Kunsten, Verhandelingen in -4°, 2e r. Boek XII, afl. 4 en laatste).
375. M. Staehelin, *Pierre de la Rue in Italien*. - Archiv für Musikwissenschaft, XXVII (1970) 128-137.
376. G. Schmook, *Parijse brandpunten in Peter Benoits gemoedsleven*. - KVA.VM. (1970) 167-321.

6. Geschiedenis van de Pers

377. R. Van Eenoo, *De initiatieven op persgebied van de Westvlaamse bisschoppen (1834-1852)*. - BTNG., II (1970) 55-99.
378. A. Braekman - Devolder, *De oprichting van het koninkrijk België weerspiegeld in «Den Vaderlander»*. - Hand. GOG., n.r. XXIV (1970) 129-152.
379. H. Pleij, *Een nieuw gegeven over Hubrecht Goltzius*. - Hand. Em., CVII (1970) 96-99.
380. E. de Béthune, *Een Duinkerke herdruk van het Godelieveboek*. - B., LXXI (1970) 209.

7. Kerkgeschiedenis

381. M. Coens, *Le miracle du cheval dompté par une vierge dans les légendes de Ste Aldegonde de Tronchiennes et de Ste Odrade de Balen*. - Analecta Bollandiana, LXXXIX (1971) 103-112.
382. L. Pietri, *La conversion en Belgique seconde d'un officier de l'armée de Julien, Jovin*. - RN., LII (1971) 443-453.
383. A. Viaene, *Godelieve van Gistel 1070-1970*. - B., LXXI (1970) 309-310.
384. D. Callewaert, *De Heilige Godelieve van Gistel en het mirakel (1050-1719)*. - B., LXXI (1970) 257-265, 351-359.
385. E. Brouette, *La date de la mort de Milon Ier évêque de Thérouanne*. - SAM. Bull., XXI (1969-1970) 335-340.
386. A. Dewitte, *In het sterfhuys van Johannes Teel kanunnik van Sint-Donaas, Brugge 1409*. - B., LXXI (1970) 326-330.
387. A. Dewitte, *De kapelanie-stichtingen van kanunnik Van der Paele. Brugge 1434 en 1443*. - B., LXXII (1971) 15-20.
388. M. Cloet, *Karel-Filips de Rodoan en het Bisdom Brugge tijdens*

- zijn episcopaat (1602-1616)*. Brussel, 1970, 380 blz. KVAB.KI. der Letteren, jg. XXXII, nr. 67.
389. Philippus à Firenze, *Itinera ministri generalis Bernardini ab Arezzo (1691bis 1698)*. Vol. III: *Per Flandriam et Germaniam*, uitg. Marianus ab Altari (Monumenta historica Ord. Min. Capucinatorum, 13). Rome, 1970.
390. M. Cloet, *Pastors op het platteland*. - SH., V (1970) 282-288. Het decanaat Tielt in de XVIIIe eeuw.
391. A. Schoutet, *Poging van de kerkfabriek van de O.-L.-Vrouw te Brugge om in het bezit te worden gesteld van de H. Bloedrelikwie*. 1803. - Hand. Em., CVII (1970) 301-304.
392. M. Fracyman, *Het kerkelijk leven in Vlaanderen (1970)*. - Collationes. Vlaams Tijdschrift voor Theologie en Pastoraal, I (1971) 123-134.
393. P. Declerck, *De middeleeuwse kapelanijs in het bisdom Doornik*. - Album A. Viaene. Brugge (1970) 133-142.
394. J. Winnepeninckx, *Jerusalem in Sint-Baafs te Gent. Een bijdrage over het godsdienstig leven te Gent en het leven in de Sint-Baafsabdij*. - Hand. GOG., XXIV (1970) 3-94, ill.
Geschiedenis van de kerkhofkapel dezer abdij sedert 1353. Nieuwe gegevens voor de biografie van abt Jan Bernier de Fayt (1350-1394) en van abt Rafaël de Mercatel (1490).
395. A. Dewitte, *De geestelijkheid van de Brugse Lieve-Vrouwkerk in de 16e eeuw*. - Hand. Em., CVII (1970) 100-135.
396. M.-P. Willems-Closset, *Le protestantisme à Lille jusqu'à la veille de la révolution des Pays-Bas (1521-1525)*. - RN., LII (1970) 199-216.
397. L. Ceysens (met de medewerking van S. De Munter), *Sources relatives à l'histoire du jansénisme et de l'anti-jansénisme des années 1661-1672*. Leuven, 1968. In -8°, LXXXVI + 620 blz. (Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique, vol. 45).
398. A.-T. Van Biervliet, *De trappist Hieronymus Speeckaert en het Stevinisme. Corrigendum en addendum*. R., II (1970) 161-162.
399. B. Janssens de Bisthoven, *Mgr. de Haerne, rector van het Engels seminarie in Brugge 1869-1873*. - Album Antoon Viaene. Brugge (1970) 243-246. III.
400. A. Hoste, *Thomas Becket te Male*. - Haec Olim, XX (1970) 53-60.
401. N. Huyghebaert, *De relikwiën van Sint-Bartholomeus in de Brugse Eekhoutabdij*. - Album A. Viaene. Brugge (1970) 237-242.

402. C. Vleeschouwers, *Een balans van de abdij Nieuwenbos bij Gent (1279-1288) onder abdis Maria II van Klaarbout*. - KCG. Hand., CXXXVI (1970) 1-47.
403. P. Callebert, *Ontstaan en vroegste geschiedenis van het kapittel te Eversam (1091-1200)*. - Hand. Em., CVII (1970) 161-216.
404. T. Depoortere, *De geschiedenis van de Onze-Lieve-Vrouw en Sint-Pietersabdij te Merkem*. Leuven (Katholieke Universiteit, Fakulteit der Wijsbegeerte en Letteren, Moderne Geschiedenis) 1969. In -4°, 295 blz. (gestencild).
Verhandeling tot het behalen van de graad van licentiaat in Wijsbegeerte en Letteren. Akademisch jaar 1968-69.
405. P. Rogghé, *De Abdij van Cambron in Vlaanderen voor de XIVe eeuw*. - AM., XXI (1970) 251-273.
406. R. Dauw en A. Viaene, *Zakkebroers - Zakkezusters*. - B., LXXI (1970) 370-371.
In verband met zo genoemde kloosterorden.
407. Th. Uyttenbroeck, *De laatste Hogere Oversten van de Provincie van St. Joseph in het graafschap Vlaanderen*. - Franciscana, XXV (1970) 133-140.
408. S. Van Ruysvelt, *De franciscaanse kerken. De stichtingen in de dertiende eeuw. (vervolg) 5. Ieper*. - Franciscana, XXV (1970) 19-36.

INDEX OP DE AFKORTINGEN

- AM. = Appeltjes van het Meetjesland, Eeklo.
B. = Biekorf, Brugge.
BMGN. = Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden, Utrecht.
BK. = Bachten de Kupe, Nieuwpoort.
BO. = Het Brugs Ommeland, Sint-Andries.
BTFG. = Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis, Brussel.
BTMG. = Belgisch Tijdschrift voor militaire geschiedenis, Brussel.
BTNG. = Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, Gent.
Bull. KCML. = Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, Brussel.
GOK. Hand. = Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring te Kortrijk.
H. = Het Houtland, Torhout.
Hand. Em. = Handelingen van de Société d'Emulation te Brugge.

- Hand. GOG. = Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent.
- IK. = Iepers Kwartier, Ieper.
- KVAB. = Koninklijke Vlaamse Academie van België, Brussel.
- KCG. Hand. = Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, Brussel.
- KVA. VM. = Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Gent.
- LA. = Het Land van Aalst, Aalst.
- LG. = De Leiegouw, Kortrijk.
- MGN. = De Middelaar tussen de genealogische Navorsers, Brussel.
- MA. = Le Moyen Age, Brussel.
- OGE. = Ons geestelijk Erf, Tielt.
- RBNS. = Revue belge de Numismatique et de Sigillographie, Brussel.
- R. = Rollariensia, Roeselare.
- RIHM. = Revue internationale d'histoire militaire, Brussel.
- RN. = Revue du Nord, Rijsel.
- RPT. = Rond de Poldertorens, Oostkerke (Brugge).
- SAM. Bull. = Bulletin trimestriel de la Société académique des Antiquaires de la Morinie, Saint-Omer.
- SH. = Spiegel Historiae, Bussum.
- TG. = Tijdschrift voor Geschiedenis, Groningen.
- TRG. = Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, Groningen.
- VS. = Vlaamse Stam, Antwerpen.
- WT. = Wetenschappelijke Tijdingen, Sint-Amandsberg.

INDEX OP DE SCHRIJVERSNUMEN

De cijfers verwijzen naar de volgnummers. De voorzetsels: de, du, des, van, von, enz. worden bij de rangschikking in acht genomen.

Adé G., 347	Bievelet H., 56
Amand M., 58	Bijnens B., 226, 235
Ampe A., 359	Blockmans W., 304
Arickx V., 211, 262, 330	Bockstaele P., 315
Arnould M., 33	Bodart D., 374
Ballegeer J., 368	Boey M., 113
Bartier J., 167	Bomans J.A., 273
Basijn Th., 45	Bonnet A., 145
Bekaert L., 131	Boterberge R., 240
Bertelee J.M., 23	Bougard P., 47
Beyen J., 207, 237	Bouly de Lesdain L., 98

- Bourgeois H., 201, 202, 352
 Bourgeois P., 222
 Bouteca P., 221
 Boutens S., 140
 Braeckman E.M., 168
 Braekman W.L., 320bis
 Braekman-De Volder A., 378
 Breyne L., 59
 Brouette E., 385
 Brulez W., 287
 Buckinx R., 210, 364
 Buntinx J., 17
 Butaye R., 293, 294
 Cafmeyer M., 120, 128, 129, 130
 Callebert P., 403
 Callewaert D., 384
 Castelin K., 71
 Cauwe R., 83
 Cazeaux J., 327
 Ceyskens L., 397
 Ciurea D., 164
 Clément J.M., 9
 Cloet M., 388, 390
 Cockshaw P., 25, 66
 Coens M., 381
 Coolen G., 112, 366
 Coornaert E., 157
 Coornaert M., 163, 166
 Cornelis M., 79
 Cracco D., 1
 Cramer-Peeters E., 321
 Crois R., 233
 Cumps L., 125, 127
 Daels L., 32
 Danhieux L., 1
 Darquenne R., 308
 Daw R., 406
 Dawyndt A., 137, 138, 141, 142
 De Baets J., 358
 de Béthune E., 380
 de Béthune-Sully, 248
 De Bock E., 153
 Debrabandere F., 46, 48, 63
 De Bruin M.P., 283
 De Bruyne M., 343, 350
 De Busschere M., 342
 Declerck P., 393
 De Coninck L., 318
 De Cuyper J., 227
 de Decker Doucet de Tillier R., 82
 de Foucault J.A., 123, 299
 de Guillebon P., 194
 De Herdt R., 292
 Delbaere J., 253, 254, 363
 Delestrez W., 250
 De Lille K., 16, 346
 Delannoy V., 84
 Demedts A., 345
 Demeulemeester A., 65, 96, 110
 De Meyer I., 304
 De Meyer M., 134
 de Mûelenaere J., 106, 341
 De Munter S., 397
 Denorme C., 268, 362
 Denturck A., 244
 Denys F., 101
 Depoortere T., 404
 Deprez A., 313
 Derolez A., 311
 De Roover R., 20
 Deruelle N., 151
 Deschamps J., 26
 de Schietere de Lophem A., 1
 Deschrevel A., 139, 223bis, 224,
 371, 372
 De Schrijver A., 28
 De Schrijver R., 154
 Desittere M., 57
 De Smet A., 21, 312, 340
 De Smet J., 183, 185, 204, 205,
 242, 260, 284, 305, 336
 De Smidt F., 367
 Despriet Ph., 54
 De Vleeschouwer F., 344

- Devliegheer L., 1, 209, 212bis, 213, 353, 356
 De Vriendt J., 77
 De Vroede M., 349
 Devyt C., 146, 193
 Dewaele W., 18
 Dewitte A., 6, 10, 307, 331, 386, 387, 395
 d'Haenens A., 27, 148, 149
 Dhanens E., 24
 D'Hondt M., 208
 Draux E., 229
 Dufournet J., 325, 326, 328, 329
 Duneufjardin D., 217
 Duplessy J., 69
 Durnez J., 271
 Duvosquel J.M., 2, 195, 200
 Ebrard L., 4
 Elaut L., 314
 Enno van Gelder H., 68
 Erné B.H., 324
 E.V., 116
 Evalenko R., 151
 Festré J.P., 197
 Firenze, Philippus a, 389
 Fossier R., 290
 Fraeyman M., 392
 Fraeys W., 151
 Franchoo A., 151, 264, 265
 Gardelles J., 354
 Gautier A., 55
 Geldhof J., 15, 64, 188
 Ghyoot J., 114
 Ghyssens J., 67
 Gieben S., 333
 Gillis J., 118
 Giraldo W., 133
 Goossens J., 359
 Goussey A., 269
 Gricourt J., 70
 Gyselen G., 189
 Gyseling M., 40, 41, 47
 Haelewijn R., 263
 Heeroma K., 322
 Hendrickx B., 159
 Hendrickx J., 103
 Hoste A., 400
 Houvenaghel (L.T.A.; N.P.) A., 261
 Huyghebaert J., 50, 252, 337
 Huyghebaert N., 1, 401
 Huys P., 90
 Huysentruyt A., 93
 Jacques Em., 39
 James K., 365
 Janssens de Bisthoven B., 1, 399
 Jonckheere K., 238
 Kinser S., 327
 Klausing J., 206
 Koller F., 182
 Lambin M., 255
 Lanszweert R., 49
 Laporte J., 100
 Leblois J., 196
 Leman P., 53
 Libon J., 351
 Lowyck A., 338
 Luyssaert J., 44
 Machut R., 214
 Maes J. (H.), 175, 249
 Maitron J., 104
 Marechal J., 306
 Maris A., 85
 Menu E., 245, 246
 Mertens J.A., 1, 291, 295, 304
 Mertens-De Langhe Y., 80
 Mispelon M., 103
 Moereels L., 3
 Mostaert A., 13
 Munro J.H., 289
 Naster P., 12
 Nicholas D.M., 278, 303
 Noels H., 8
 Nuyens P., 99

- Ockley J., 92
 Pannier N., 31
 Parmentier R.A., 14
 Pauwelijn C., 304
 Péé W., 52
 Peeters K.C., 119, 121
 Peeters L., 61, 323
 Penninck J., 191
 Perfete Désiré D., 203
 Picard L., 155
 Pieters J., 220
 Pietri L., 382
 Pittery F., 180
 Platelle H., 172
 Pleij H., 379
 Pottie G., 115
 Priem V., 178
 Raes J., 236
 Rau J., 232
 Roelandt J., 62, 230, 251, 272
 Rogghé P., 215, 405
 Roose F., 97, 102, 102bis, 243,
 247, 259
 Roose L., 334
 Rotsaert J., 190
 Ryckeboer L., 170, 171
 Sabbe J., 161
 Sandberg G.F., 300
 Scheers S., 72
 Schepens L., 152, 339
 Schmook G., 376
 Schoonheere A., 22
 Schoutet A., 1, 257, 301, 369, 391
 Scollar I., 55
 Selosse C., 88
 Sillis F., 4
 Smessaert M., 76
 Somme M., 165
 Sonkes M., 355
 Soyez J.M., 354
 Staehelin M., 375
 Stalpaert H., 51, 122, 144
 Stengers J., 286
 Stevelinck E., 20
 Stockman L., 173, 225
 Strubbe E.I., 266, 279
 Tamborijn P., 212
 Timmers K., 143
 Top S., 124
 Uyttenbroeck Th., 407
 Van Acker K.G., 360
 Van Acker L., 179, 302
 Van Assche H., 11
 Van Biervliet A.T., 107, 216, 398
 Van Cauwenberghe E., 298
 Vancolen P., 23, 228
 Van Damme J., 317
 Vanden Abeele A., 36, 181
 Van den Berghé Y., 285
 Van den Bossche W., 25bis
 Van der Haegen H., 34
 Vanderpijpen W., 295, 304
 Vandewalle P., 126
 Van Duinhoven A.M., 320
 Van Eenoo R., 377
 Van Hecken J.L., 111
 Vanheule L., 132, 223, 276
 Van Hille W., 75, 78, 81, 86,
 89, 94, 234
 Van Hoonacker M., 370
 Van Houtte J.A., 5, 297
 Van Kessel P.J., 19
 Vanmarcke A., 87
 Van Meerbeeck L., 309
 Vanneste A., 105, 198, 199
 Van Nieuwenhuize G., 192
 Van Roey J., 38, 109
 Van Rompaey J., 277
 Van Ruysevelt S., 408
 Van Vooren G.A.C., 169
 Van Werveke A., 160
 Van Werveke H., 158
 Varanini G., 29
 Verhaeghe F., 55

- Verhoeve A., 32
Verhulst A., 35, 40, 288, 296
Verlé D., 177
Vermeersch A., 231
Verriest F., 108
Viaene A., (C.B.; E.N.) 30, 37,
42, 43, 60, 74, 117, 174, 176,
184, 187, 218, 219, 239, 241,
258, 267, 270, 280, 281, 282,
310, 316, 319, 332, 335, 373,
383, 406
Vilain J., 357
Vlaemynck C., 256
Vlamynck J., 274, 275
Vleeschouwers C., 402
Vlieghe-Steps G., 135
Warlop E., 73, 95
Wildemeersch G., 348
Willems-Closset M.P., 396
Winnepenninckx J., 394
Wissels R., 136
-

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD :

- Handelingen van het Genootschap «Société d'Emulation»*, (ten groten deel uitgeput) per deel 200 fr.
- L. De Foere, *Fédération archéologique et historique de Belgique. Congrès archéologique et historique tenu à Bruges du 10 au 14 août 1902*. Brugge, 1902-1903, 2 dln. in 8°, IX-516-93 blz. + 17 pl. 150 fr.
- A. Bayot, *La légende de Troie à la Cour de Bourgogne. Etudes d'histoire littéraire et de bibliographie*. Brugge, 1908, in 8°, 50 blz. 40 fr.
- A. Heysse, O.F.M., *Tabulae capitulares almae provinciae Sancti Joseph in comitatu Flandriae Ordinis Fratrum Minorum Recollectorum (1629-1796)*. Brugge, 1910, in 4°, XXV-169 blz. 150 fr.
- A. De Poorter, *Un traité de théologie inédit de Gautier de Bruges : Instructions circa divinum officium*. Brugge, 1911, in 8°, XII-44 blz. 40 fr.
- St. van Outryve d'Ydewalle, *Geschiedenis van het «Veld» of Zuid-Westelijk gedeelte van de gemeente Sint-Andries*. Brugge, 1921, in 8°, 233 blz. + 9 pl. 150 fr.
- A. Duclos, *De eerste eeuw van het broederschap der Zeven Weedommen van Maria in Sint-Salvators, te Brugge*. Brugge, 1922, in 8°, 147 blz. + 2 pl. 100 fr.
- P. Allossery, *Kan. Adolf Duclos (1841-1925). Met een kijk op den zogenaamden taalparticularistenstrijd*. Brugge, 1930, in 8°, 435 blz. 150 fr.
- A. Schouteet & E.I. Strubbe, *Honderd jaar geschiedschrijving in West-Vlaanderen (1839-1939). Analytische inhoud en registers van de Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge*. Brugge, 1950. Met aanvulling (1940-1963). In 8°, 335 + 60 blz. 250 fr.
- A. Schouteet, *Gedenkwaardige aenteekeningen van Jan Karel Verbrugge. Brugse kroniek over 1765-1825*. Brugge, 1958, in 8°, 147 blz. 80 fr.
- A. Schouteet, *Een beschrijving van de Bogardenschool te Brugge omstreeks 1555 door Zeger van Male*. Brugge, 1960, in 8°, 255 blz. + 6 pl. 200 fr.
- L. Slosse, *Oorlogsdagboek van Rumbeke in 1914-1918*. Uitgegeven door J. Delbaere-Dumoulin. Brugge, in 8°, 228 blz. + 18 pl. 150 fr.
- A. Van Walleghem, *De oorlog te Dickebusch en omstreken 1914-1918*. Uitgegeven door J. Geldhof. 3 dln. in-8°, XLIII + 202, 256, 213 blz., + 22 pl. 500 fr.
- J. De Cuyper, *Journal de Campagne 1914-1917. Oorlogsdagboek van een hulpdokter bij het Belgisch leger*. Uitgegeven door A. De Cuyper. Brugge, 1968, in 8°, XXI + 242 blz. + 5 pl. 175 fr.